

AWN RIJNSTREEK RENUS REEKS 21

NOODOPGRAVING NAAR AANLEIDING VAN DE RECONSTRUCTIE VAN HUIS 14 EN 15 VAN HET JERUZALEMSHOF

AWN AFDELING RIJNSTREEK

RENUS REEKS 21

Rapport over de noodopgraving naar aanleiding van de reconstructie van huis 14 en 15 van het Jeruzalemshof te Leiden in 1995

Leo den Hollander

met bijdragen van Piet de Baar, Karin
van der Veen en B. Beerenhout

ARCHEOLOGISCHE VERENIGING RIJNSTREEK,
ONDERDEEL VAN DE NEDERLANDSE
ARCHEOLOGIEVERENIGING

Rapport over de noodopgraving naar aanleiding van de reconstructie van huis 14 en 15 van het Jeruzalemshof te Leiden in 1995

Leo den Hollander

**met bijdragen van Piet de Baar, Karin van der Veen
en B. Beerenhout**

Colofon

Renus Reeks 21: Rapport over de noodopgraving naar aanleiding van de reconstructie van huis 14 en 15 van het Jeruzalemshof te Leiden in 1995.

Leo den Hollander, met bijdragen van Piet de Baar, Karin van der Veen en B. Beerenhout.

Foto omslag: Toegangshek Jeruzalemshof: ca. 1905. Erfgoed Leiden en Omstreken: PV_GN002709, maker foto onbekend.

ISSN: 1569-7444

© 2022 Archeologische Vereniging Rijnstreek, afdeling 6 van de AWN-Nederlandse Archeologievereniging.

De Renus Reeks is een uitgave van de Archeologische Vereniging Rijnstreek, afdeling 6 van de AWN-Nederlandse Archeologievereniging. Niets uit deze uitgave mag worden veelevoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm of op welke andere wijze dan ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van het bestuur van de Archeologische Vereniging Rijnstreek, afdeling 6 van de AWN-Nederlandse Archeologievereniging.

Archeonlaan 1A
2408 ZB Alphen aan den Rijn
awnrijnstreek@yahoo.com
www.awn-archeologie.nl/06

Deze uitgave werd mede mogelijk gemaakt door subsidie van de provincie Zuid-Holland in het kader van Publieksbereik Archeologie en een financiële bijdrage van het hoofdbestuur van de AWN.

Inhoudsopgave

1 Inleiding	5
2 Onderzoeksvragen	7
3 Administratieve gegevens van de vindplaats	8
4 Het ontstaan van het Jeruzalemshof	9
4.1. Het Jeruzalemshof na de Reformatie	10
5 Het onderzoek	12
6 Beerputten en secreetgoten van het Jeruzalemshof	13
6.1 Inleiding	13
7 De vondsten algemeen	18
8 Keramiek	19
8.1 Keramiekvondsten algemeen	19
8.2 Keramiekvondsten uit afvalkuil van huis 14	19
8.3 Overzicht keramiekvondsten uit de afvalkuil in het vlak van huis 14	19
8.3.1 Tafelgerei	19
8.3.2 Kookgerei	20
8.3.3 Verlichting/verwarming	21
8.3.4 Sanitair	21
8.3.5 Bloempotten	21
8.4 Keramiekvondsten uit de vlakken van huis 14 en 15	22
8.4.1 Enkele steengoed gebruiksvormen uit de huisvlakken	22
Enkele roodbakkende gebruiksvormen uit de huisvlakken	23
9 Bouwmaterialen en metaalvondsten uit de vlakken van huis 14 en 15	24
10 Catalogus bouwmaterialen en metaalvondsten uit de vlakken van huis 14 en 15	27
11 Catalogus gebruiksaardewerk uit de afvalkuil in het vlak van huis 14 en vlakken van huis 14 en 15	32
12 Samenvatting van de keramiekvondsten	47
12.1 Keramiekvondsten uit de afvalkuil van huis 14	47
12.2 Keramiekvondsten uit de vlakken van huis 14 en 15	47
Noten	48
Literatuur	48
Bijlage 1: Vondstenlijst gebruiksaardewerk	49
Bijlage 2: Vondstenlijst bouwmaterialen, metaal en natuursteen	50

Appendix 1: Dierlijke resten Jeruzalemshof. Zeventiende-eeuwse resten uit een beerput bij huis 14 van het oudste hofje van Leiden	52
Inleiding	53
1. Materiaal en methoden	53
2. Onderzoeksvragen	53
3. Resultaten	53
Conclusie	57
Literatuur	58
Bijlage bij Appendix 1	59
Appendix 2: Zeventiende-eeuwse visresten uit het Jeruzalemhofje te Leiden	62
1.0 Het onderzochte materiaal	62
2.0 Methode van onderzoek	62
3.0 Vraagstellingen	63
4.0 Eerste resultaten	63
5.0 Visconsumptie in het Jeruzalemhof	69
6.0 Vergelijking van het soortenspectrum met dat van het Catharijnengasthuis	72
6.3 verschillen en overeenkomsten tussen de visconsumptie	74
7.0 Terugblik	75
Geraadpleegde literatuur	76

1 Inleiding

In 1994 is na de afbraak van huis 14 en 15 in het Jeruzalems Hof te Leiden door de AWN-Rijnstreek een noodopgraving uitgevoerd. De aanleiding was de herbouw en reconstructie van deze in 1892 gebouwde eenpersoonshuizen naar één ruimere woning. Door deze werkzaamheden was het mogelijk in het oudste nog bestaande Leidse hofje een archeologisch onderzoek uit te voeren. Hierbij werden de funderingen en huisvlakken van de al afgebroken huisjes systematisch onderzocht; de grote tijdsdruk stond een gedegen onderzoek helaas in de weg; gedetailleerde archeologische veldtekeningen zijn tijdens de opgraving niet gemaakt. Gezien de locatie bestond er een archeologische verwachting binnen de periode tussen ca. 1400 en 1995. Het Jeruzalems Hof werd gevestigd in het gebied dat tijdens de derde stadsuitleg, van 1389, bij de stad werd gevoegd. Het was gevestigd aan de toenmalige Cellebroedersgracht; deze werd in 1875 gedempt (en daarna Kaiserstraat genoemd).

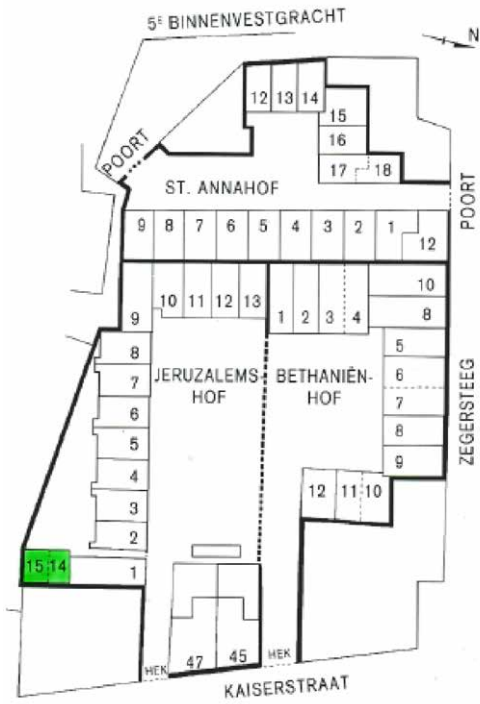
Alle vondsten en bijbehorende documenten zijn in 2021 overgedragen aan de gemeente Leiden (Erfgoed Leiden en Omstreken). Bijzondere dank gaat uit naar de opgravers indertijd, Dick van der Kooij en Aleid Muller-de Ruiters, de samenstellers van de deelrapporten over botten en vissen Karin van der Veen resp. Bob Beerenhout, en de meelezers etc. Piet de Baar, Jasper Boelsma, Chrystel Brandenburgh, Pierre van Grinsven, Aleid Muller, Roos van Oosten en Suus Sprey die menige aanvullingen wisten te geven of behoeden voor fouten.

*Afb. 1 (boven). Voorgevel Huis 14 en 15 (1992).
foto: Gemeente Leiden, afdeling Monumentenzorg,
signatuur MO_1476_0010.*

*Afb. 2 (rechts). Voorgevel huis 14 na de reconstructie.
Foto: M. Nieuwland. 1997.*

 Huis 14 en 15

 Huis 14

Afb. 3. Situatie voor de reconstructie. Bron: Leermakers, Ine, en Welling, Frouke I., 1997: blz. 28.

Afb. 4. Situatie na de reconstructie.

Afb. 5. Detail van een plattegrond met o.m. de Cellebroersgracht, door Jan Pietersz. Dou, 17 juni 1603.

2 Onderzoeksvragen

Er bestond door de situering op het terrein van het oudste hofje van Leiden een hoge archeologische verwachting. Het onderzoek richtte zich voornamelijk op de aanwezigheid van oudere bewoningssporen en fundatieresten.

3 Administratieve gegevens van de vindplaats

Provincie: Zuid-Holland

Gemeente: Leiden

Toponiem: Jeruzalemshof, Kaiserstraat 49.

Gemeentecode en jaartal: 94JZH

Centrum coördinaten: 52.15516, 4.48622

Kaartblad: 30F

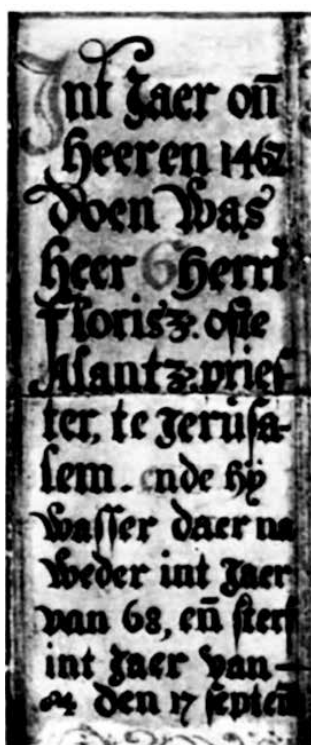
Periode: Late Middeleeuwen, Nieuwe Tijd

4 Het ontstaan van het Jeruzalemshof

In de collectie van Museum De Lakenhal bevindt zich een paneel dat oorspronkelijk in de kapel van het Jeruzalemshof heeft gehangen (zie afb. 6). De tekst op het paneel vermeldt de namen van de reizigers die de pelgrimage naar Jeruzalem in de periode tussen 1462 en 1472 hebben ondernomen. Voor het ontstaan van het hof zijn twee van de hierop vermelde personen van belang. Verondersteld wordt dat de priester Gherrit Florisz. (of Alantz.) die als eerste op het paneel staat vermeld de stuwende kracht en organisator van de Jeruzalembroederschap is geweest (zie afb. 7). Ook speelde hij een belangrijke rol in de vormgeving van de bouw van het Jeruzalemshof. Als tweede staat de rijke Leidse koopman en latere stichter van het Jeruzalemshof Wouter IJsbrandsz. vermeld. Hij was een van de Leidse notabelen die als bedevaartganger naar de heilige stad Jeruzalem reisden (zie afb. 8). Uit akten blijkt dat Wouter IJsbrandsz. in 1457 aan de Cellebroedersgracht woonde. Op 10 december 1464 kocht hij het naastgelegen huis van Yde Jan Claiszoens weduwe met erve. Na zijn verhuizing naar het Rapenburg beschikte Wouter aan de Cellebroedersgracht over voldoende ruimte voor het stichten van een hof bestaande uit een kapel en dertien huizen. Deze waren bestemd voor dertien eerbare mannen, “die tijdelic goet

Afb. 6. Segment van het paneel uit de kapel van het Jeruzalemshof.

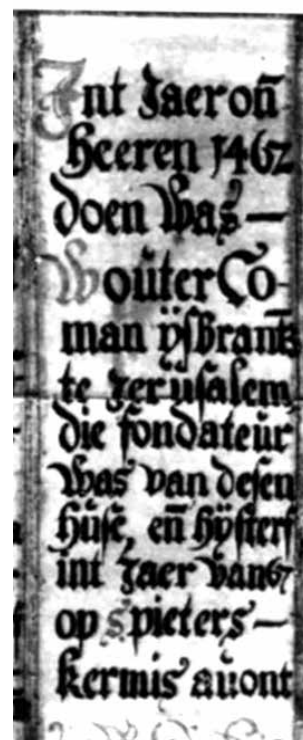

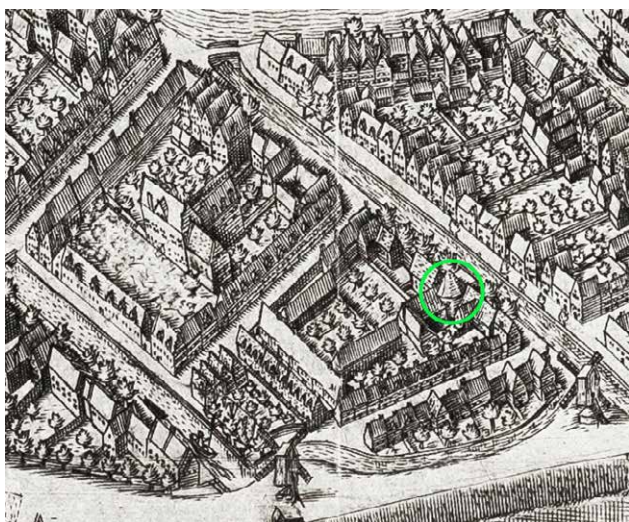
“Int jaer onzes HEEREN 1462 doen was heer Gherrit Florisz. ofte Alantz., priester, te Jerusalem ende hij wasser daer na weder int jaer van 68 ende sterf int jaer van 84 den 17 septembris”.

Afb. 7 (links). Gherrit Florisz. ofte Alantz.

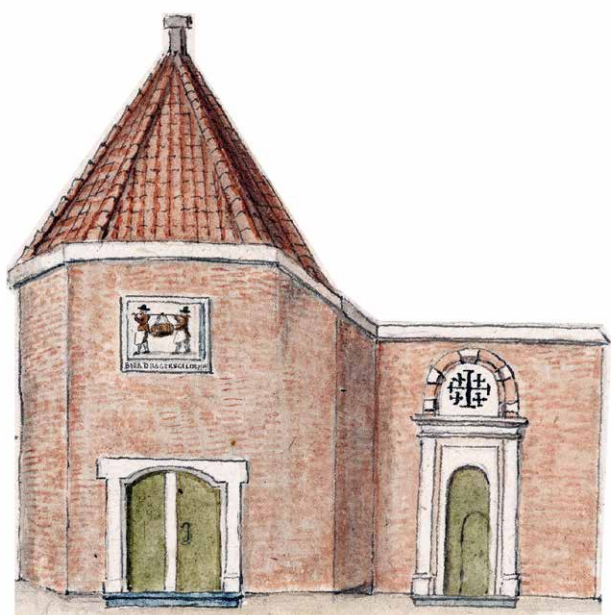
“Int jaer onzes Heeren 1462 doen was Wouter coman IJsbrandsz. te Jerusalem, die fondateur was van desen huse, ende hij sterf int jaer van 67 op Sinte Pieters kermisavont”.

Afb. 8 (rechts). Wouter IJsbrandsz.

Afb. 9. Detail Jeruzalemschhof, vogelvlucht Pieter Bast situatie 1600; de kapeltoren is groen omkaderd.

Afb. 10. De voormalige kapel van het Jeruzalemschhof in gebruik als gildehuis van de bierdragers, gesloopt in 1887. Tekening door Jan Jacob Bylaert, ca. 1780.

vergaen waren". Een gehuwde man mocht zijn vrouw meenemen; na zijn overlijden diende zij echter het hof te verlaten. Uit zijn legaat werden tevens de preuven in de vorm van vlees, boter, kaas, turf, een paar nieuwe schoenen en een nieuw hemd met Kerstmis bekostigd. Het is duidelijk dat Wouter IJsbrandsz. uit religieus plichtsbesef zijn minderbedeelde (lees: destijds mingevoeden genaamd) medemens ondersteunde. Voor de bouw van het hof en kapel diende hij een verzoek in bij de Duitse Orde. Op 7 september 1466 stemde de grote jaarlijkse vergadering onder een groot aantal beperkende voorwaarden hiermee in. Afgaande op de ontvangen subsidie van het stadsbestuur voor de aanschaf van dakleien voor het Jeruzalemschhof zal de bouw van het hof in 1467 zijn voltooid.¹

4.1. Het Jeruzalemschhof na de Reformatie

Na de beeldenstorm kwam het hof in 1567 onder toezicht van de Huiszittenmeesters, waarna na de Reformatie in 1572 de Roomse religieuze voorwerpen uit de kapel werden verwijderd. Vervolgens werd het gebouwtje door zowel de Lutherse als Engelse kerk gebruikt en vanaf 1685 deed het dienst als het gildehuis van de bierdragers (zie afb. 10). De kapel werd ten slotte in 1887 gesloopt. De woonhuizen 1 t/m 8 werden in 1892 en 1901 vernieuwd, huis 9 in 1930, de huizen 10 t/m 13 in 1936. En ten slotte zijn huis 14 en 15 in 1994/95 verheeld tot één woning, met nummer 14 (zie afb. 4).

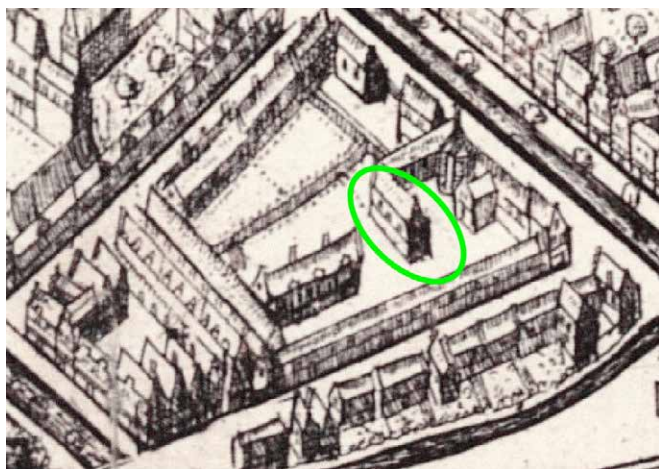
*Afb. 11. Links de huizen
1 t/m 9 en vooraanzicht
van huis 10 en 11, ca.
1905. Erfgoed Leiden en
Omstreken: Signatuur
PV_GN002701.*

Een impressie van het binnenterrein van het hofje rond het jaar 1900, met “de spionnetjes” (scheef geplaatste spiegels) naast ramen van de voorkamer, zodat de bewoners niets zou ontgaan.²

5 Het onderzoek

Zoals eerder aangegeven werd het onderzoek uitgevoerd binnen de huisvlakken van huis 14 en 15. Hiertoe werden de beide vlakken voor het onderzoek in vier segmenten onderverdeeld. Tijdens het schaven van het vlak van huis 14 werd een afvalkuil aangetroffen. In het vlak van huis 15 zijn geen sporen aangetroffen. Met uitzondering van het vondstmateriaal uit de afvalkuil zijn de overige vondsten verzameld tijdens het schaven en verdiepen van beide huisvlakken. Tijdens het onderzoek van de funderingsrestanten van beide huizen bleek dat deze mogelijk als 17e eeuws te duiden zijn. Dit werd na recent archiefonderzoek bevestigd met enkele rekeningposten uit 1648.³ Zo werden 15.000 bakstenen (hardsteen, dus de betere kwaliteit) geleverd à f 5-10-0 per 1000 (= 15 gulden 10 stuivers en nul penningen), dus f 82-10-0, waarbij nog de vracht à f 7-2-0 kwam. Op 24 juli 1648 werd betaald aan Joost Pietersz. de Mol, metselaar, f 77-6-0 (waarin ook enige reparatie zat); het verven van de nieuwe huizen kostte f 8. “Op 11 september [betaald] aan Jan Jansz. van Krympe van twee nieuwe huysen te maecke f 131-16-12” (ook hier inclusief wat reparatie). Op basis van de datering van de eerdergenoemde rekeningposten en overzichtsdetails afbeelding 12 en 13 is te concluderen dat in 1648 direct achter huis 1 twee nieuwe huizen zijn gebouwd. In huis 14 werd op een aanzienlijk dieper niveau een zware gemetselde fundatie blootgelegd; er was echter gezien de tijdsdruk geen mogelijkheid tot nader onderzoek. Mogelijk betreft het hier muurwerk van een huis aan de Blauwe steech, anno 1633 (zie afb. 5 en 12), of de fundatie van de afscheidingsmuur van het hof (zie afb. 13).

Op de stadsplattegrond van W.J. van Campen uit 1850 is te zien dat tegen de achtergevel van huis 1 twee huizen zijn aangebouwd. Deze nieuwe huizen, die later de nummers 14 en 15 zouden krijgen, zijn “koud” tegen de zijgevel van huis 1 aangebouwd en vormen zo een aaneengesloten huizenblok van drie woningen (zie afbeelding 13). Deze samenstelling is tot 1995 intact gebleven (zie afb. 3). Na de sloop en onderhavige opgraving zijn de huizen in 1995 op dezelfde plaats herbouwd en inpandig geconstrueerd tot één woning met huisnummer 14 (zie afb. 4).

Afb. 12. Kaart Blaeu, 1633, detail van het nog onbebouwd terrein van het hof, huis 1 groen omkaderd.

Afb. 13. Detail Nieuwe Kaart Leiden, W.J. van Campen 1850; in groen (omkaderd de huizen 1, 14 en 15) en zuidelijke afscheidingsmuur.

6 Beerputten en secreetgoten van het Jeruzalemshof

6.1 Inleiding

Het ontbreken van een beerput onder de huizen 14 en 15 is een aanwijzing dat de privaten van deze woningen tot 1875 via een secreetgoot op het open water van de Cellebroedersgracht loosden. Dit in tegenstelling tot de oorspronkelijke huizen uit 1467, waarvan de privaten tot in het vierde kwart van de 16^e eeuw op een beerput afvoerden. Onderstaand archiefonderzoek van dhr. P. de Baar verschaft ons een interessant en voor de gemeente Leiden uniek beeld van de kosten en onderhoud van deze sanitaire voorzieningen.

Zoals uit het proefschrift van Roos van Oosten, *De stad, het vuil en de beerput. De opkomst, verbreiding en neergang van de beerput in stedelijke context* (Sidestone Press 2015) te concluderen valt, was Leiden wellicht de eerste stad die de eis liet vallen dat alle privaten (toiletten) moesten lozen in een beerput en toestond dat privaten meteen op open water zouden lozen. In dit geval is dat de Cellebroedersgracht, in 1875 na demping en riolering omgedoopt in Kaiserstraat. Er is geen besluit of keur gevonden waarbij de verplichting losgelaten werd, maar in ieder geval in het vierde kwart van de zestiende eeuw nam het aantal secreetgoten naar de grachten geweldig toe. Natuurlijk was het niet een soort verbod op beerputten, maar ze werden ineens impopulair. Het legen van een beerput is dan ook niet zomaar wat: zoals in het proefschrift uitvoerig beschreven, liepen er de hele nacht 'nachtwerkers' door je gang en was de lucht wel te snijden, afgezien van leksporen en een puinhoop in je tuin of achterplaatsje (het opengebroken vaak stenen gewelf moest weer dichtgemetseld worden).

De vraag is natuurlijk: kunnen de rekeningen of andere papieren van het hofje, bewaard bij Erfgoed Leiden en Omstreken, wat meer vertellen over deze oude sanitaire voorzieningen van het Jeruzalems-hof. Hoorde die echt bij het hofje, dus de dertien huisjes voor de bejaarde inwoners, of diende die alleen voor een of een paar huizen aan de Kaiserstraat, al of niet eigendom van het hofje? Er is in het archief van het hofje een tekening van de riolering in de jaren dertig van de twintigste eeuw, waaruit blijkt dat de riolering achter de huisjes liep, onder een van de Kaiserstraat-panden door naar de Kaiserstraat. Dat hele systeem is gewijzigd in 1930 bij de totale nieuwbouw van huis 9; voortaan liep het riool onder het straatje tussen de huizen en de tuin en door de poort naar de straat. De huizen 14 en 15, waar het hier om gaat, hebben toen ook een nieuwe aansluiting op dat riool gekregen.

Hierna volgt alles wat gevonden is ten aanzien van beerputten, privaten en dergelijke, zelfs van de elders staande huizen die verhuurd werden. Het taalgebruik is vaak uiterst primitief en zelfs voor een geschoold archivaris lastig te doorgronden. Ook de notering van geldbedragen en maten en dergelijke is vaak duister; vandaar tussen vierkante haken [] een poging tot verklaring van die lastige passages en begrippen. Al blijft het een vaak onbevredigende zaak: het geeft wel enigszins een idee hoe het er in de zestiende eeuw aan toe ging. Uit de zeventiende eeuw zijn alleen die rekeningposten hier vermeld die met de toiletten en riolering van doen hebben.

Archief Jeruzalemshofje inv.nr. 7, blaffert vanaf 1541:

(ongefolieerd) Hoofdstuk *Van reparaci ghedaen bynnen den hof*:

Item een memory ghemaect tot [de portier?] Joest Dirickz. in sijn camer an die balleck ghescreven van werven(?) om die prevaet doen schoen maken.... een st.[uiver].

[Mogelijk moet dit zó uitgelegd worden: er is een aantekenblad gemaakt in de kamer van Joost Dirksz. aan een balk om daarop te schrijven het aantal keren (hoe dickwerf) dat het privaat schoongemaakt is, dus mogelijk een stuk van de balk zwartgeverfd om daarop met krijt (of verf) te kunnen turven of met de data erbij wanneer het privaat geleegd werd; heel misschien diende dat voor de privaatreinigers om bij ieder tonnetje dat ze weghaalden een streepje te kunnen zetten. Dit is en blijft een duistere post; de scribent is niet echt voortreffelijk en het registertje toont enkele slechte plekken]

1542, *reparacie*:

Item doen die prevaet schoenmaken bij die coster ende elders doen pomten(?) 20 vaen, elc vaen 9 penning, mit vaken ende caerssen.....14 st.

[dus: bij de koster – het hofje had vanwege de kapel een eigen koster, die in of aan het hofje woonde – en elders – het hofje bezat enkele huizen, met name in de Molensteeg, die verhuurd werden – de privaten doen schoonmaken, daaruit gepompt(??) 20 vaen [een inhoudsmaat], à 9 penning per vaen, met kosten voor het waken (dat er niemand in de smurrie zou vallen? Of een footje voor de nachtwakers=ratelwacht, zeg maar politie?) en kaarsen (om bij te lichten) 14 stuivers. Dit houdt in dat er toen 16 penningen in een stuiver gingen, want bij 12 (zoals het in de 18e eeuw was) kom je alleen al voor 20 vaen uit op 15 stuivers. De 20 vaen kostten bij 16 penningen per stuiver 11 stuiver 4 penning, wat dus aangevuld werd tot 14 stuiver vanwege het waken en de kaarsen]

Item doen maken een ijseren schup om die goet schoen te maken, 9 gl. [de vraag is natuurlijk of het een onderaardse goot danwel een gewone bovengrondse goot was; ik gok op het laatste, want een ijzeren schop (wij zouden dat nu een ballaster of zo noemen) kun je beter gebruiken als je een lange van stenen gemaakte goot van bovenaf kunt schoonmaken. Maar een ondergrondse goot is niet uit te sluiten, zeker niet als er dekstenen op lagen, die verwijderd konden worden, en met eventueel een of meer (tussen) vangbakken die als eerste leeggescheppt konden worden, zeker bij verstopping]

Item doen die privaet schoenmaken uitghedraghen vijftich vaen, elck vaen een gl., noch twe st. van waken, een hallef pont caerssen 5 d., noch die meesselaer 3 st., noch een gl. an bier, summa 31 ½ st. [hoe dit berekend moet worden? Het gebruikte symbool gl. kan niet voor gulden staan, want dan komt er een absurde berekening uit de bus. Het zou (net als boven) voor een tarief van 9 penning per vaen kunnen staan, of (wegens inflatie of deflatie, grootte van de vaen of andere bijzondere omstandigheden) voor 8 of 10 penning. Dat betekent bij 8 penningen (bij 16 penningen in de stuiver) 25 stuiver, bij 9: 28-2, en bij 10: 31-4. Het zal duidelijk zijn dat je bij 10 penningen per vaen veel te hoog uitkomt: alleen al 31-4, terwijl de eindafrekening op 31-8 uitkomt. Dat geldt ook voor het oude tarief van 9 penningen per vaen: dat wordt dan 28-2, waarbij nog 2 stuivers voor waken en 3 voor de metselaar, zodat je hoger dan 31-4 uitkomt. Pak je de waarde van 8 penningen (dus een halve stuiver alias groot, vandaar een speciaal symbool om dat aan te geven?), dan kom je uit op 25 stuiver, plus genoemde andere 5 stuiver = 30 stuiver, plus 5 penningen voor een half pond kaarsen en 8 penningen aan bier, dan kom je aan 30-13, wel niet de vereiste 31-8, maar toch nog het best in de buurt. Dat maakt ook de kosten van de ijzeren schop hierboven wat beter begrijpelijk: als het symbool staat voor een groot van 8 penningen, kostte die 9x8=72 penningen, ofwel 4 stuiver 8 penningen (= 4 ½ stuiver)]

Item doen die prevaet schoenmaken in 't poertgen mit Heer Pieter, ons deel 10 vaen, elc vaen 5 d., mit vaken ende caerssen in al summa 7 ½ st. [Hier blijkt dat je (als je iemand als Heer Pieter als medebetalder had) niet meer dan vijf penningen per vaen hoefde te betalen, dus 50 penning, is 3 stuiver 2 penning. Dat is wel heel erg weinig wanneer alleen wat kosten wegens waken en kaarsen (en dus niet de dure metselaar) het verschil tot 7 stuiver 8 penning moeten vullen. Ook al betaalde Heer Pieter zijn aandeel wel per vaen, maar niet in de kosten van het waken en kaarsen (hetgeen onlogisch lijkt), dan nog lijkt dit absurd]

1543:

Van reparacie ghedaen bynnen den hof.

Item die cameran doen verschonen ende een prevaet doen toelleggen, messelaer 7 ½ st.

Item die groete prevaet doen schoenmaken, ghedraghen 61 vaen, elc vaen 5 d., summa 38 st. [Per vaen kostte het toch 8 à 9 penning? En pas als iemand anders in de kosten deelde, 5 penning of iets dergelijks? Hoe kan het dan dat nu ineens niet meer dan 5 penning betaald moest worden? 61x5=305 penning = 19 stuiver 1 penning, heel wat anders dan 38 stuiver. Ga je uit van het eindbedrag, 38 stuiver of 608 penningen, is dat bij 61 vaen vrijwel exact 10 penning per vaen, en dat is een (te) hoog bedrag.]

Item van vaken ende bier 5 st. [wel wat erg hoog]

Item doen een goet verleggen om onse vater te losen van die vier cameran streckende after an Joest aptekers cameran ende doen leggen een straet voer die loes, ghecost drie Rijns gl. een blanck [dat het verleggen van een goot om ons water te lozen van de vier huisjes die stonden aan de achterkant van het hofje met hun rug tegen de huisjes van het hofje van Joost de apotheker (=het St. Annahofje in de Zegersteeg) en het leggen van een bestrating voor de loods wat meer geld kostte is wel logisch: 3 Rijnse gulden en een blank was veel geld, toen. De Rijnse gulden als rekenmunt gold voor 28 stuiver; een blank was $\frac{3}{4}$ stuiver of 12 penningen. In dit geval ergo 1356 penningen of 84 stuiver 12 penning totaal. Onder 'ons water lozen' hoeft niet alleen verstaan te worden het afvoeren van regenwater (want juist dat werd vaak opgevangen voor consumptie), maar misschien wel juist een rioolstel]

1544:

Van die reparaci bynnen dat hoff.

Item een pet [=put, denkelijk een waterput, dus een welput voor grondwater] doen graven in den tuuyn, 102 (?) gl. [dus à 8 penningen, = 816 p:16=51 stuiver; wel veel, maar niet extreem]

Item doen soeken die goet in de kelder g [dus wellicht 1 groot=halve stuiver=8 penningen]

Item doen die pet uuytpetten ende scoenmaken 4 st. [zou dat een oude waterput zijn, die leegge-maakt en afgedankt=dichtgegooid werd en vervangen door de nieuwgegravene of voortaan gebruikt als afvalkuil?]

Item doen die emmer ende dat ijser van die pet doen maken 3 st. [dus voor de putemmer, mogelijk een aker, of ijzeren ketting]

[Huisje Cellebroersgracht:]

Item dat cleyn camergen of(?) pishuysdoer spikeren, hangelessen ende arbeidsloen, 5 $\frac{1}{2}$ g. [dat zal hier dus ook betekenen groot=halve stuiver = 44 penningen=2 stuiver 12 penning]

1545:

Reparaci

Item die stillen doen pompen en st. [=één stuiver]

Item doen een prevaet schoenmaken onder die bedstede van Joest Dirickz. sijn camer 4 $\frac{1}{2}$ g.

1546:

[Van dat camergen in 't poertgen ende die Cloet daernaest an leggende]

Item die prevaet doen schoenmaken die helft betaelt ons deel mit waken ende caerssen mit 15 vaen, elc vaen 5 d., summa 10 st. [15 x 5 = 75 penningen, ergo 4 stuiver 11 penning; 10 stuivers is maar liefst 160 penningen!]

[Noch een camer op die Broedersgraft an dat cleyn camergen]

Item dat pishuys is een deel verdeck ende anders 9 $\frac{1}{2}$ st. [blijkbaar lag er een rieten dak]

Item een ghoet is gemaeck gheweest ende is verstop ende doen repareren ende gaet doer desen camer van prevaet tot prevaet tot dat eende, van arbeit ende costen 8 $\frac{1}{2}$ st. [dit lijkt een rioolgoot die vermoede-lijk nog niet zo geweldig lang in functie was – gezien de bewoordingen – en zo te zien waren er minimaal twee (denkelijk meer) privaten op aangesloten].

Item gegeven om schoen te maken dat huis en[=één] gl.; dat zal dus wel zijn een halve stuiver = 8 penningen.

Hierna komt Archief Jeruzalemshofje inv.nr. 8, een veel later rekeningboek (het begint met te melden dat de voorafgaande rekening gesloten was op 16 februari 1583):

De asput was verhuurd: Willem Adriaensz. bruyct die à 34 stuivers per jaar, van mei 1582 tot mei 1583, maar die is omtrent Alreheyligen [Allerheiligen is 1 november] 1582 afgebroken. Mogelijk kon men daarna gebruik maken van de gewone stedelijke vuilnisophaaldienst.

Verder wordt er absoluut niets meer over het legen van privaten etc. vermeld (het register loopt nog door tot 1587). De rekeningen inv.nr. 9 (1612-1638), 10 (1638-1663) en 11 (1663-1675) beslaan een groot deel van die eeuw; hier volgen de posten die op schoonmaken van putten, riolen e.d. betrekking schijnen te hebben.

19-8-1612 Betaelt om de putt scoon te maken in Jerusalem, f 1-10-0 (dit lijkt op een waterput betrekking te hebben).

1616: er werden twee nieuwe huizen gebouwd tegen de Achtergracht (nu 5^e Binnenvestgracht) aan; aen delven van de goet aen de vest f 2-12-0 (er werd kennelijk een riool naar de binnenvestgracht gemaakt); aen schoonmaken (=bikken) van de stien van de vullisput (=vuilnisput) f 0-12-0.

1619 fol. 110: huisje nr. 1 werd verhuurd "mits dat de meesters (=regenten) moeten laten maken een secreet".

5-9-1619: aen 13 potten aen een seckreet betaelt f 2-12-0.

1623 fol. 154: Item betaelt aen Ewert (=Evert), steenhouder, voer een blaue goetstien (gootsteen van Namense natuursteen) aen de pet (=put, waterput). Betaelt aen Jan de nachtwercker van een sekret die verstopt was te ruimen f 4-2-0.

8-8-1630 van het delven van de nieuwe goot en de oude f 14-8-0; ook werd er f 9-18-0 betaald om de goot schoon te maken, maar wellicht hielp dat niet veel, want op 9-7-1630 wordt er weer voor betaald.

14-8-1635 van een secret schoon te maken also het verstoop was f 3.

1-1-1660 aen Asweris Sycx voor dat hij betaelt hadde van 't secreet te ruymen f 1-16-0 (kennelijk had Assueris dit voorgeschoten aan de ruimers).

2-2-1673 aen Jan Claesse Cool over ruymen van twee secreeten f 8. Ditto over het leegen van het secreet van het hoffie f 22-18-0.

10-7-1675 aen Jan Claesse Cools erffgenamen over het ruymen van de secreeten f 3.

Zoals al gezegd zijn de huisjes 14 en 15 gebouwd in 1648. Hier volgen de voornaamste rekeningposten daarover. Er werden 15.000 bakstenen (hardsteen, dus de betere kwaliteit) geleverd à f 5-10-0 per 1000, dus f 82-10-0, waarbij nog de vracht à f 7-2-0 kwam. Op 24 juli 1648 werd betaald Joost Pietersz. de Mol, metselaar, f 77-6-0 (waarin ook enige reparatie zat); het verven van de nieuwe huizen kostte f 8. Op 1 september aen de delvers van de goot schoon te maecke f 24. Op 11 september aan Jan Jansz. van Krympe van twee nieuwe huysen te maecke f 131-16-12 (ook hier inclusief wat reparatie). En mogelijk ook in de huisjes: 5-8-1650 aen Willem Otten, steenhouwer, over het leevere van een blauwe vloer f 35-2-0. In die jaren werden er geen inkomsten wegens verhuur van deze huisjes geboekt, dus ze zullen wel bewoond zijn door mannen of vrouwen die door het overlijden van hun partner alleenstaand geworden waren.

Het Woordenboek der Nederlandsche Taal is niet echt overduidelijk waar het betreft de uitleg van het woord vaan (althans in deze betekenis; een vaan is ook een vlaggetje etc.). Uit de warwinkel aan gegevens en vermeldingen is te destilleren dat een vaan gelijk is aan twee kannen of vier mengelen (mingelen etc.). Een vaan bier is gelijk aan twee stopen of 8 pinten. Een vat of ton bier bevat 44 vanen, een half vat 22 vanen en een kintje of ¼ vat 11 vanen. De grote vraag is natuurlijk: hoeveel liter is dat allemaal precies, want aan oude maten die in andere oude maten omgerekend zijn, heb je domweg niets. Met veel slagen om de arm kan worden geconcludeerd dat een vaan ongeveer 4 liter zou moeten zijn.

Overigens was er ook een houten vat in de vorm van een vaan(?), dat kennelijk ook zelf vaan genoemd werd, met vermoedelijk een inhoud van een vaan, dat dus ongeveer 4 liter zou zijn.

Verhoef, een autoriteit op het gebied van de omrekening van oude maten en gewichten, meldt dat een vaan verschillende maten kan hebben. Zijn dichtstbijzijnde meldingen gaan over Amsterdam en Dordrecht. In Amsterdam was een biermengel 1,2 liter = 2 pint à 0,6 liter en een vaan 4,8 liter. In Dordrecht was een stoop 2,04 liter en 2 stoop (=1 vaan) 4,08 liter. Dit zal dus de vaan van (net iets meer dan) 4 liter zijn. De vraag: gebruikte men in Leiden de Amsterdamse of Dordtse vaan? Wie het weet...

7 De vondsten algemeen

Tijdens de campagne zijn totaal 594 keramiekfragmenten van gebruiks aardewerk aangetroffen, uit de afvalkuil 106 en uit de huisvlakken 488 stuks. Verdeeld over de vondstnummers zijn resp. 156 botfragmenten, 26 daktegelfragmenten en 36 dakleifragmenten verzameld. Metaalvondsten bestaan voornamelijk uit sterk gecorrodeerde ijzeren voorwerpen waaronder een groot aantal spijkers, deurbeslag en een gesp. Bijzonder is de vondst van een ijzeren kandelaar/kienspaanhouder, alsmede een messing deksel/doosje (zie Bouwmaterialen en metaalvondsten uit de vlakken van huis 14 en 15). In de groep van de bouwmaterialen zijn naast de gebruikelijke plavuizen en hergebruikte bakstenen ook een fraai gedecoreerde haardsteen en een bijna complete daklei aangetroffen.

8 Keramiek

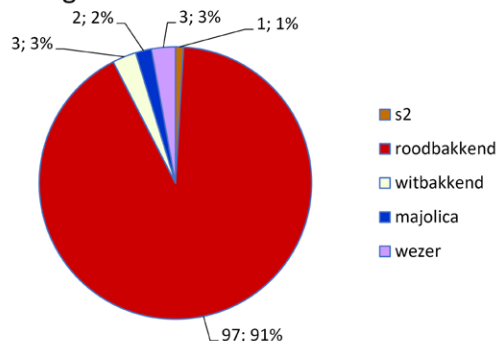
8.1 Keramiekvondsten algemeen

Het roodbakkerd aardewerk vormt zowel in de afvalkuil als huisvlakken het hoofdbestanddeel van de keramiekvondsten; de overige baksels zijn procentueel verwaarloosbaar. Zie voor de bakselverhoudingen uit de huisvlakken en afvalkuil respectievelijk afb. 30 en afb. 14. De vondsten die in de afvalkuil (als gesloten vondstgroep) zijn aangetroffen zijn naar MAE per functiegroep gekwantificeerd, zie afb. 15. Voor de beschrijving van de keramiekvondsten is gebruik gemaakt van het 'classificatiesysteem voor Laat- en Post middeleeuws Aardewerk en Glas', beter bekend als het Deventersysteem. Voor de bepaling van het Minimum Aantal Eenheden (MAE) zijn de aantallen typebepalende randfragmenten en andere onderscheidende segmenten gebruikt. In zowel de afvalkuil als huisvlakken is het roodbakkerd gebruiksaardewerk sterk gefragmenteerd; dit wijst op secundaire dump. Hierdoor wordt het relatief zachte baksel dat tijdens de primaire dump in grote stukken breekt, door transport verder gefragmenteerd.

8.2 Keramiekvondsten uit afvalkuil van huis 14

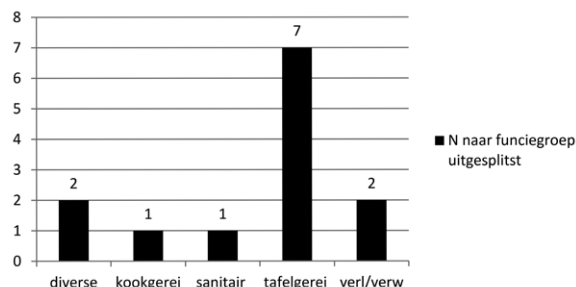
Het leegmaken van de afvalkuil stond onder aanzienlijke tijdsdruk; om verlies van vondsten te voorkomen werd de vulling gezeefd. Door deze werkwijze zijn ook de kleine keramiekfragmenten en het overgrote deel van de aanwezige vis- en botfragmenten behouden gebleven. Deze laatste twee vondstgroepen worden verder in het verslag door de betreffende specialisten uitgebreid beschreven. De keramiekvondsten uit de afvalkuil zijn beschreven in de Aardewerkcatalogus volgens cat. 1 t/m 14.

Aantal fragmenten naar baksel N=106

Afb. 14. Aantal fragmenten in de afvalkuil van huis 14 naar bakselsoort.

N naar functiegroep uitgesplitst

Afb. 15. De keramiekvondsten uit de afvalkuil van huis 14: MAE per functiegroep.

8.3 Overzicht keramiekvondsten uit de afvalkuil in het vlak van huis 14

Afb. 16. Fragment steengoed kan s2-kan-; type niet te bepalen.

8.3.1 Tafelgerei

Als eerste uit deze groep; een fragment van een reliëfapplique met eikenloof-decoratie afkomstig van een s2-kan-, de kan is geproduceerd in het gebied rond de Duitse stad Keulen. Het oppervlak is afgewerkt met ijzerengobe en zoutglazuur. Steengoed met een oppervlaktebewerking van ijzerengobe en zoutglazuur wordt in het Deventersysteem geduid met de code s2, steengoed zonder oppervlaktebewerking als s1; de kan is te dateren tussen 1500-1550, zie Catalogus gebruiksaardewerk, cat. 1.

De groep van de borden bestaat uit exemplaren, waarvan twee roodbakkerd exemplaren uit het Duitse Wezergebied, te duiden als we-bor-1. Het vlak is geel of roodbruin,

als decoratie zijn hierop in geel en groen stippen en golvende lijnen in de kleuren rood, groen en bruin aangebracht. Het geheel is met loodglazuur afgewerkt, datering 1580-1625, zie Catalogus gebruiks aardewerk, cat.12.

Afb. 17. Fragment we-bor-1.

Het derde bord betreft een majolicabord m-bor- op de vlag van het bord is een repeterende bloemenrand aangebracht. De bloemen zijn niet symmetrisch van vorm; dit is een aanwijzing dat de decoraties uit de vrije hand zijn "ingeschilderd", datering 1550-1625, zie Catalogus gebruiks aardewerk, cat. 14.

Afb. 18. ma-bor-; type niet te bepalen.

Een roodbakkende (eet)kom r-kom-12, datering 1500-1550, zie Catalogus gebruiks aardewerk, cat. 5.

Afb. 19. Fragment r-kom-12.

Een r-kop-20 is gedateerd 1600-1625, zie Catalogus gebruiks aardewerk, cat. 6.

Afb. 20. Fragment r-kop-20.

De witbakkende kop (w-kop-24) is voorzien van een gegolfde bovenrand en twee horizontale worstoren; het geheel is afgewerkt met een groenkleurend loodglazuur (koperoxide), zie Catalogus gebruiks aardewerk, cat. 11.

Afb. 21. Fragment wit-kop-type 24.

8.3.2 Kookgerei

Deze functiegroep bestaat uit een brede roodbakkende grape die te duiden is als r-gra-110, datering 1475-1500, zie Catalogus gebruiks aardewerk, cat. 4.

Afb. 22. Fragment r-grape-type 110.

En een roodbakkende steelkom r-stk-32, datering 1450-1600, zie Catalogus gebruiks aardewerk, cat. 10.

Afb. 23. Fragment r-steelkom-type 32.

Afb. 24. Fragment
r-tes-type-4.

8.3.3 Verlichting/verwarming

Een ongeglazuurde roodbakende test r-tes-4; plaatselijke donkere verkleuringen wijzen op het gebruik als vuurtest. Datering 1600-1700, zie Catalogus gebruiks aardewerk, cat. 8.

Afb. 25 Fragment
r-pis-type-6.

8.3.4 Sanitair

Uit deze functiegroep is slechts één individu aangetroffen; het betreft een roodbakende pisspot r-pis-6; de vorm is dateerbaar tussen 1500 en 1600. Het ontbreken van loodglazuur op deze pisspot doet vermoeden dat het een misbaksel betreft. Zie Catalogus gebruiks aardewerk, cat. 9.

8.3.5 Bloempotten

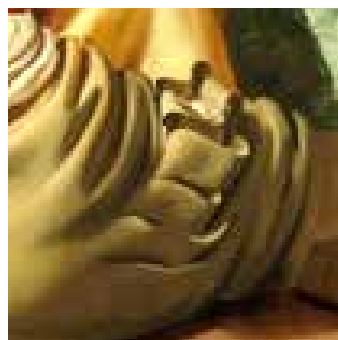
Binnen deze functiegroep is een interessant wandfragment aangetroffen. De roodbakende scherf maakte in oorsprong deel uit van een groter reliéf-applique. De voorstelling op de scherf bestaat uit een incomplete mannenfiguur in pofbroek en is als zodanig gedateerd tussen 1550 en 1625, zie Catalogus gebruiks aardewerk cat. 2. De voorstelling doet denken aan de pofbroek waarmee de herder op het schilderij Granida en Daifilo van Gerard van Honthorst (Utrecht 1592-1656) is afgebeeld. De eenvoudige pofbroek is vanaf 1550 in de mode. De trend voor deze spletenmode is geïnspireerd op de uniformen van Duitse en Zwitserse landsknechten.

Afb. 26. Granida en Daifilo;
Gerard van Honthorst
(Utrecht 1592-1656),
datering 1625.

Afb. 27. Fragment r-blo-; type niet te bepalen.

Afb. 28. Detail pofbroek.

De tweede bloempot betreft een eenvoudig exemplaar op standing; karakteristiek voor bloempotten zijn de ronde gaten in de bodem voor de regulering van de watervoorziening van de plant. Datering 1600-1625, zie Catalogus gebruiks aardewerk, cat. 3.

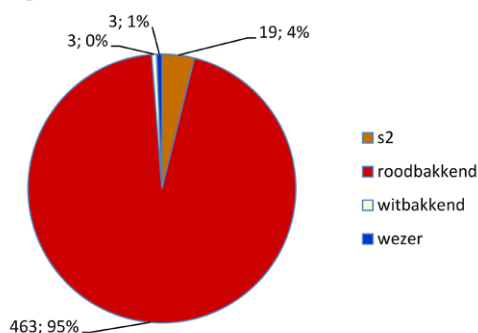

Afb. 29. Fragment r-blo-; type niet te bepalen.

8.4 Keramiekvondsten uit de vlakken van huis 14 en 15

Zoals vermeld zijn de keramiekfragmenten tijdens het schaven en verdiepen van de huisvlakken aangetroffen. Hieruit zijn in huisvlak 14 resp. 12 MAE en in huisvlak 15 16 MAE gebruiksvormen onderscheiden. Deze zijn beschreven in de aardewerkcatalogus volgens cat. 16 t/m 26 en 27 t/m 42.

Aantal fragmenten naar baksel N=488

Afb. 30. Aantal fragmenten uit de huisvlakken 14 en 15 naar bakselsoort.

8.4.1 Enkele steengoed gebruiksvormen uit de huisvlakken

Een "spinkruikje" van steengoed met oppervlaktebewerking (ijzerengobe en zoutglazuur wordt benoemd met de code s2, zonder bewerking als s1). Over de functie van dit kruikje bestaat onduidelijkheid; datering 1500-1550, zie Catalogus gebruiks aardewerk, cat. 16 (vlak huis 14).

Afb. 31. s2-kru-type 2.

Fragment van applique voorstellende wapenmotief en tekstband, behorende bij een s2-kan- afkomstig uit Raeren, datering 1575-1600, zie Catalogus gebruiks aardewerk, cat. 15 (vlak huis 14).

Afb. 32. Fragment s2-kan-; type niet te bepalen.

De spinsteen s2-spi-2 fungeert als "vliegwiel" onderaan de spintol tijdens het spinnen van een wollen draad, datering ca. 1500-1550, zie Catalogus gebruiks aardewerk, cat. 30 (vlak huis 15).

Afb. 33. s2-spi- type 2.

Fragment van een aangeknepen standing van een grote steengoed s2-kan- ; datering 1600-1700, zie Catalogus gebruiks aardewerk, cat. 28 (vlak huis 15).

Afb. 34. Fragment s2-kan-; type niet te bepalen.

Afb. 35. r-gra-type-116.

Enkele roodbakkende gebruiksvormen uit de huisvlakken

Roodbakkende spaarzaam geglazuurde grape van het type r-gra-116, op de schouder versierd met 2 sets van drie met elkaar verbonden slibboogjes, in witte slib. Deze zijn opgebracht met een ringeloor (uitgeholde koehoorn). Uitsluitend de slibversiering, bodem en binnenzijde van de dekselgeul zijn met loodglazuur bedekt. Het motief heeft een vruchtbaarheidsbetekenis, datering 1450-1550, zie Catalogus gebruiks aardewerk, cat. 20 (vlak huis 14).

Afb. 36. r-oli-type-3.

Roodbakkende olielamp r-oli-3 met restanten loodglazuur, de twee verticale oren ontbreken, datering 1450-1550, zie Catalogus gebruiks aardewerk, cat. 23 (vlak huis 14).

Afb. 37. r-blo-; type onbekend.

Segment van een ongeglaazuurde roodbakkende bloempot, r-blo-, met horizontaal worstoor. Datering 1500-1600, zie Catalogus gebruiks aardewerk, cat. 33 (vlak huis 15).

Afb. 38. r-bor-; type niet te bepalen.

Fragment van een roodbakkend bord, r-bord-; de vlag is versierd met slibboogjes van witte slib en afgewerkt met een donkerkleurend loodglazuur (mangaanoxide), datering 1525-1575, zie Catalogus gebruiks aardewerk, cat. 19 (vlak huis 14).

Afb. 39. we-gra-1.

Holle steel van een Wezer grape, we-gra-1, datering 1580-1625, zie Catalogus gebruiks aardewerk cat. 26 (vlak huis 14).

9 Bouwmaterialen en metaalvondsten uit de vlakken van huis 14 en 15

Roodbakkende haardsteen met een voorstellende van de schrijvende evangelist Mattheus en engel gevat in lijstwerk, afmetingen 14,6/10,2/6 cm. Opvallend zijn de scherpe afdruk van de reliëfdecoratie en geringe verkleuring/roetsporen. Deze laatste zijn aanwijzingen van kortstondig gebruik. Het gebied rond Antwerpen was een belangrijke productieplaats van haardstenen en majolica in de 16^e eeuw. Afkomstig uit het vlak van huis 14, zie Catalogus Bouwmaterialen en metaalvondsten, cat. 1 (Afb. 40).

Afb. 40. Haardsteen met Bijbelse voorstelling.

Incomplete baksteen (kloostermop), roodbont baksel, afm. - /17/8 cm, datering 1225-1250. Aangetroffen in de zanderige opvullaag in het vlak van huis 15. Gezien de maten een van de oudste steenmaten die in Leiden zijn aangetroffen/gefabriceerd, zie Catalogus Bouwmaterialen en metaalvondsten, cat. 2 (Afb. 41).

Afb. 41. Incomplete baksteen.

Deze baksteen is mogelijk tijdens het bakproces door gebrek aan zuurstof aan de buitenzijde grijs/zwart gekleurd. Verder is de baksteen relatief zwaar voor zijn afmetingen; hij vertoont hierdoor veel overeenkomsten met de dubbelgebakken straatklinker, afm. 19/8,5/4,2 cm. Mogelijk betreft het hier een z.g. dropsteen, deze zeer hardgebakken steen diende in Leiden vooral voor bestrating; in 1427 worden ze vermeld voor het plaveien van de Pieterskerk.⁴ Afkomstig uit het vlak van huis 15, datering 1400-1600, zie Catalogus Bouwmaterialen en metaalvondsten, cat. 3 (Afb. 42).

Afb. 42. Grijs/zwart gekleurde baksteen.

Opvallend donkerrode baksteen, afm. 10/8/4,2 cm, datering 1350-1500. Afkomstig uit het vlak van huis 15, zie Catalogus Bouwmaterialen en metaalvondsten, cat. 4 (Afb. 43).

Afb. 43. Rode baksteen.

Bijna complete grijze daklei. Linksboven is het rechthoekig gat voor de leinagel nog aanwezig. Deze lei zal in oorsprong gebruikt zijn als dakbedekking van de kapel of huizen van het Jeruzalemshof, afm. 15/18/0,5 cm, datering 1467-? zie Catalogus Bouwmaterialen en metaalvondsten, cat. 6 (Afb. 44).

Afb. 44. Grijze daklei.

Bijna complete roodbakkende plavuis, afgewerkt met donkerbruin kleurende glazuur (mangaanoxide). Afkomstig uit het vlak van huis 15, datering 1600-1700, zie Catalogus Bouwmaterialen en metaalvondsten, cat. 7 (Afb. 45).

Afb. 45. Donkergekleurde plavuis.

Afb. 46. Gele plavuis.

Roodbakkende plavuis, bedekt met witbakkende slib en afgewerkt met kleurloze loodglazuur. Dit exemplaar is aan twee zijde bekapt (op maat gemaakt) en fungeerde als aansluitend passtuk. Afkomstig uit het vlak van huis 15, datering 1600-1700, zie Catalogus Bouwmaterialen en metaalvondsten, cat. 8 (Afb. 46).

Afb. 47. Messing bakje achterzijde.

Afb. 48. Messing bakje binnenzijde.

De rand van het bakje is omgeslagen en gekarteld afgewerkt; in de bodem zijn drie spijkergaten zichtbaar. Blijkbaar was het een gewoonte voorwerpen op een houten balk of deurpost vast te spijkeren. Dit fenomeen zien we bij bijvoorbeeld ook bij munten en pelgrimstekens. De diepere achtergronden zijn onbekend. Datering? Afkomstig uit het vlak van huis 14, zie Catalogus Bouwmaterialen en metaalvondsten, cat. 9.

Afb. 49. IJzeren gesp.

IJzeren gesp, afmetingen 1,9/0,2 cm, datering ? Afkomstig uit het vlak van huis 14, zie Catalogus Bouwmaterialen en metaalvondsten, cat. 10.

Afb. 50. Gesmede ijzeren haak.

Gesmede ijzeren haak, afmetingen 8/8,6 cm, het onderste segment is vanaf de voorzijde taps gesmeed. Dit is een aanwijzing dat de haak mogelijk deel uitmaakte van een deurbeslag met houten deurstijl. De datering is onbekend. Afkomstig uit het vlak van huis 14, zie Catalogus Bouwmaterialen en metaalvondsten, cat. 11.

Fragment van een sterk verweerd hoefijzer, de datering is onbekend, afkomstig uit het vlak van huis 14, zie Catalogus Bouwmaterialen en metaalvondsten, cat. 12.

Afb. 51. IJzeren hoefijzer.

Voor- en zijaanzicht van een sterk verweerde gesmede ijzeren kandelaar of kienspaanhouder, deze werd met de puntige onderzijde in een houten plank of muur geslagen. In de opening werd een kaars of bundel spaanders van kienhout gestoken. Kienhout is fossiel hout dat veel hars bevat; in Nederland werd dit uit het veen gedolven. De hiervan gesneden spaanders werden gedroogd en al dan niet omwikkeld met vlas of hennep, daarna in vet gedoopt en gebundeld. Het gebruik van kienspaanbundels is één van de oudste en meest primitieve vormen van verlichting. In Dordrecht is in 1997 tijdens een opgraving op het Statenplein een parallelle vorm opgegraven.⁵ De houder is afkomstig uit het vlak van huis 15, datering 1400-1500, zie Catalogus Bouwmaterialen en metaalvondsten, cat. 13.

Afb. 52. IJzeren kandelaar of kienspaanhouder

10 Catalogus bouwmaterialen en metaalvondsten uit de vlakken van huis 14 en 15

Leo den Hollander

afbeelding niet op schaal

Opbouw van de catalogusblokjes

1a	vondstnummer
1b	vondstcontext (complexdatering)
2	code van het type
3	objectdatering
4a	maten in centimeters (grootste diameter / hoogte)
4b	beschrijving van het type
5a	baksel
5b	kleur / glazuur
5c	beschrijving van de decoratie
5d	diversen
6a	bodem
6b	oor / steel
6c	completeid
7	functie
8	productiecentrum
9	literatuur

(alle afbeeldingen in deze catalogus zijn schaal 1:4)

cat. 1

1a	L-JH-27-2
1b	vlak huis 14 1467-1994
2	haardsteen
3	1550-1600
4a	14,6 /10,2/6
4b	
5a	roodbakend
5b	
5c	evangelist Matteüs met links een engel
5d	scherpe afdruk reliefddecoratie
6a	
6b	
6c	compleet
7	haardsteen
8	Antwerpen
9	

cat. 2

1a	L-JH-4-4
1b	vlak huis 15 1467-1994
2	baksteen
3	1225-1250
4a	- /17/8
4b	
5a	rood/bont baksel
5b	
5c	
5d	mortelresten
6a	
6b	
6c	incompleet
7	baksteen/kloostermop
8	locaal/regionaal
9	B.O.L. 20, blz.10/22

cat. 3
 1 L-JH-6-4
 1b vlak huis 15 1467-1994
 2 baksteen
 3 1500-1600
 4a 19/8,5/4,2
 4b
 5a grijs/zwart
 5b
 5c
 5d
 6a
 6b
 6c compleet
 7 baksteen
 8 lokaal/regionaal
 9 B.O.L.20, blz.10/22.

cat. 4
 1a L-JH-15-3
 1b vlak huis 15 1467-1994
 2 baksteen
 3 1350-1500
 4a 20/10/5,5
 4b
 5a roodbakkend
 5b
 5c
 5d mortelresten
 6a
 6b
 6c compleet
 7 baksteen
 8 lokaal/regionaal
 9 B.O.L.20, blz.10/22.

cat. 5
 1a L-JH-26
 1b vlak huis 15 1467-1994
 2 tegel/plavuis
 3
 4a 15,5/23,2/1,6
 4b
 5a roodbakkend
 5b
 5c
 5d onderzijde: mortellaag
 6a
 6b
 6c compleet
 7 tegel/plavuis
 8 lokaal/regionaal
 9

cat. 6
 1a L-JH-31-10
 1b afvalkuil vlak huis 14 1467-1994
 2 leisteen
 3 1467-1550
 4a 15/18/0,5
 4b
 5a
 5b
 5c rechthoekig gat van leinagel zichtbaar
 5d
 6a
 6b
 6c bijna compleet
 7 daklei
 8 Zuidelijke Nederlanden
 9

cat. 7
 1a L-JH-6-3-1
 1b vlak huis 15 1467-1994
 2 plavuis
 3 1550-1700
 4a 13/13/2,5
 4b
 5a roodbakend
 5b loodglazuur met mangaan-oxyde
 5c
 5d
 6a
 6b
 6c bijna compleet
 7 plavuis
 8 lokaal/regionaal
 9

cat. 8
 1a L-JH-6-4
 1b vlak huis 15 1467-1994
 2 plavuis
 3 1550-1700
 4a 12,5/10/2,3
 4b
 5a roodbakend
 5b loodglazuur op witte slijb
 5c
 5d twee zijde bekapt
 6a
 6b
 6c incompleet/passtuk
 7 plavuis
 8 lokaal/regionaal
 9

afbeelding niet op schaal

afbeelding niet op schaal

afbeelding niet op schaal

cat. 9
 1a L-JH-16
 1b vlak huis 14 1467-1994
 2 messing bakje
 3
 4 6/6/1,2
 4b
 5a
 5b
 5c bovenrand omgeslagen, kartel-
 decoratie, drie spijkergaten in
 bodem
 b
 5d
 6a
 6b
 6c compleet
 7 bakje
 8
 9

cat. 10
 1a L-JH-17
 1b vlak huis 14 1467-1994
 2 ijzeren gesp
 3
 4a 1,9/0,2
 4b
 5a
 5b
 5c
 5d
 6a
 6b
 6c compleet
 7 gesp
 8
 9

cat. 11
 1a L-JH-20-2
 1b vlak huis 14 1467-1994
 2 ijzeren haak
 3
 4a 8,8/6
 4b
 5a
 5b ondersegment taps gesmeed
 5c
 5d
 6a
 6b
 6c compleet
 7 deursluiting
 8
 9

cat. 12

- 1a L-JH-4-1
- b vlak huis 15 1467-1994
- 2 hoefijzer
- 3
- 4a 13/10
- 4b
- 5a
- 5b gesmeed
- 5c
- 5d
- 6a
- 6b
- 6c fragment
- 7 hoefijzer
- 8
- 9

cat. 13

- 1a L-JH-33-1
- 1b vlak huis 15 1467-1994
- 2 kandelaar of kienspaanhouder
- 3 1400-1500
- 4a 2,5/7
- 4b
- 5a
- 5b gesmeed
- 5c
- 5d
- 6a
- 6b
- 6c compleet
- 7 kandelaar/kienspaanhouder
- 8
- 9

11 Catalogus gebruiks aardewerk uit de afvalkuil in het vlak van huis 14 en vlakken van huis 14 en 15

Leo den Hollander

afbeeldingen niet op schaal

afbeeldingen niet op schaal

Opbouw van de catalogusblokjes

- 1a vondstnummer
- 1b vondstcontext (complexdatering)
- 2 code van het type
- 3 objectdatering
- 4a maten in centimeters (grootste diameter / hoogte)
- 4b beschrijving van het type
- 5a baksel
- 5b kleur / glazuur
- 5c beschrijving van de decoratie
- 5d diversen
- 6a bodem
- 6b oor / steel
- 6c compleetheid
- 7 functie
- 8 productiecentrum
- 9 literatuur

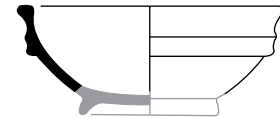
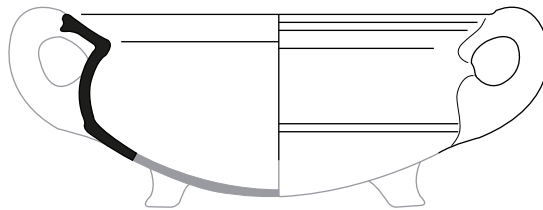
(alle afbeeldingen in deze catalogus zijn schaal 1:4)

cat. 1

- 1a L-JH-31
- 1b afvalkuil in vlak huis 14
- 2 s2-kan-
- 3 1500-1550
- 4a 4/3
- 4b
- 5a steengoed s-2
- 5b afwerking (kleur/glazuur)
ijzerengobe en zoutglazuur
decoratie appliques: eikenloof
- 5c
- 5d
- 6a
- 6b
- 6c fragment
- 7 kan
- 8 Keulen
- 9

cat. 2

- 1a L-JH-31-2
- 1b afvalkuil in vlak huis 14
- 2 r-blo-
- 3 1575-1625
- 4a 5/5
- 4b
- 5a roodbakend aardewerk
- 5b polychrome beschildering, met loodglazuur, achterzijde ongeglazuurd
- 5c incompleet appliques voorstellend een mansfiguur in pofbroek
- 5d
- 6a
- 6b
- 6c fragment
- 7 bloempot
- 8 lokaal of regionaal
- 9

cat. 3

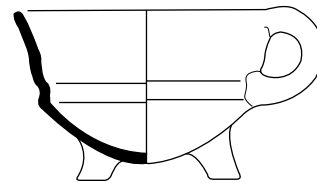
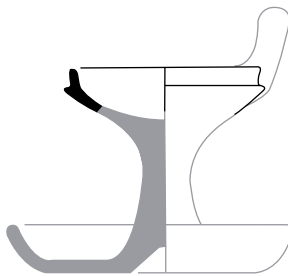
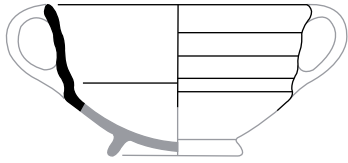
- 1a L-JH-23-3
- 1b afvalkuil in vlak huis 14
- 2 r-blo-
- 3 1600-1625
- 4a 16/7,5
- 4b bloempot
- 5a roodbakkend aardewerk
- 5b
- 5c
- 5d drie gaten in bodem
- 6a standing
- 6b
- 6c fragment
- 7 bloempot
- 8 lokaal of regionaal
- 9

cat. 4

- 1a L-JH-31-3
- 1b afvalkuil in vlak huis 14
- 2 r-gra-110
- 3 1475-1500
- 4a 17/8
- 4b
- 5a roodbakkend aardewerk
- 5b loodglazuur
- 5c
- 5d
- 6a
- 6b driepoot ontbreekt
- 6c fragment, gereconstrueerd
- 7 profiel
- 8 grape
- 9 lokaal of regionaal

cat. 5

- 1a L-JH-23-6
- 1b afvalkuil in vlak huis 14
- 2 r-kom-12
- 3 1500-1550
- 4a 10/5,5
- 4b afgeronde kom met kraagrand, op standing
- 5a roodbakkend aardewerk
- 5b loodglazuur
- 5c
- 5d
- 6a standing ontbreekt
- 6b
- 6c fragment, gereconstrueerd
- 7 profiel
- 8 kom
- 9 lokaal of regionaal

cat. 6

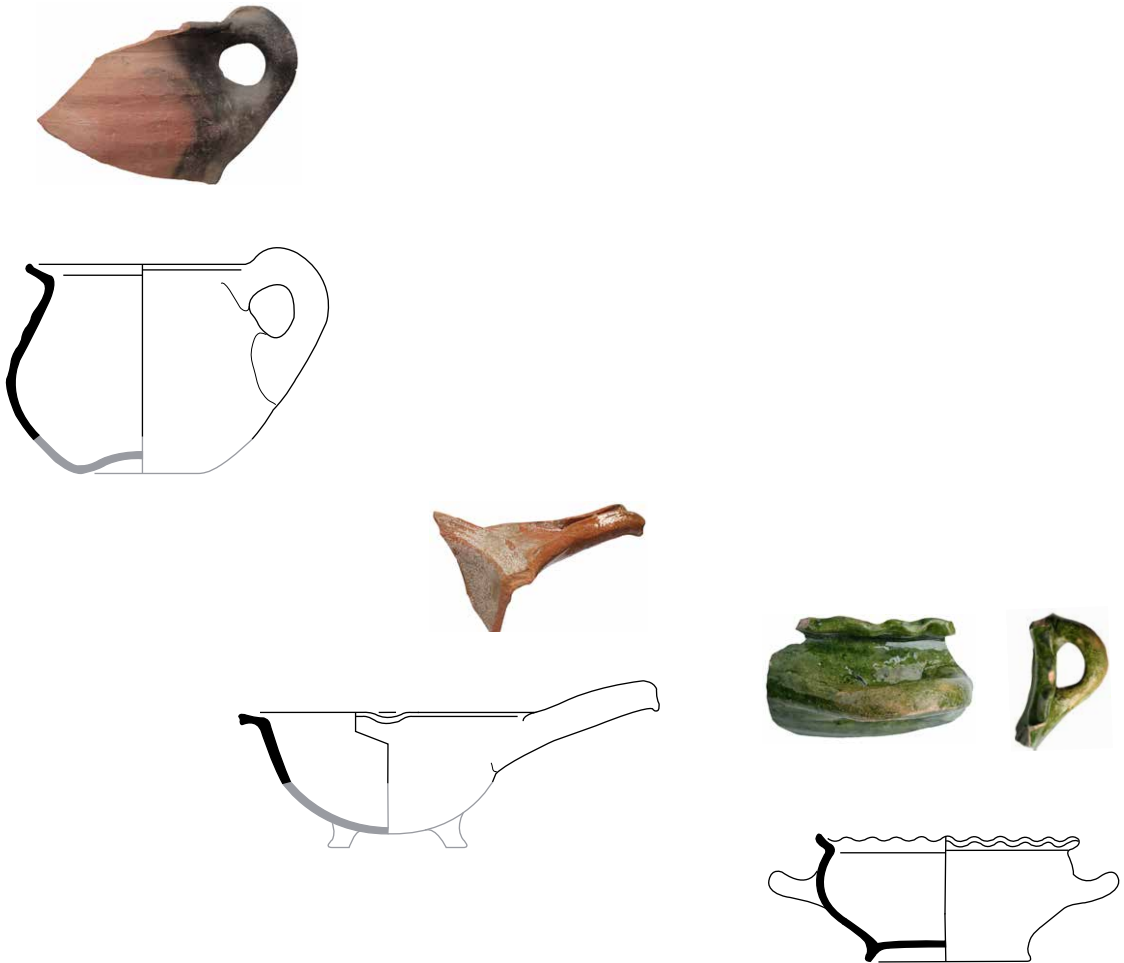
- 1a L-JH-23-7
- 1b afvalkuil in vlak huis 14
- 2 r-kop-20
- 3 1600-1625
- 4a 5/5,5
- 4b
- 5a roodbakend aardewerk
- 5b loodglazuur
- 5c
- 5d
- 6a standring ontbreekt
- 6b
- 6c fragment, gereconstrueerd profiel
- 7 kop
- 8 lokaal of regionaal
- 9

cat. 7

- 1a L-JH-23-2
- 1b afvalkuil in vlak huis 14
- 2 r-oli-2
- 3 1500-1600
- 4a 6/2
- 4b olielamp met twee schalen en stam, een worstoor, lekschaal afgeplat, geknikte rand
- 5a roodbakend aardewerk
- 5b loodglazuur, koperoxyde
- 5c
- 5d
- 6a hol standvlak ontbreekt
- 6b
- 6c fragment, gereconstrueerd profiel
- 7 olielamp
- 8 lokaal of regionaal
- 9

cat. 8

- 1a L-JH-31-6
- 1b afvalkuil in vlak huis 14
- 2 r-tes-4
- 3 1600-1700
- 4a 12/8
- 4b vuurtest met ronde bak, scherpe knik bodem-wand, iets uitwijkende wand, op poten
- 5a roodbakend aardewerk
- 5b
- 5c
- 5d vuurtest, inwendig beroet
- 6a driepoot
- 6b
- 6c archeologisch volledig
- 7 test
- 8 lokaal of regionaal
- 9

cat. 9

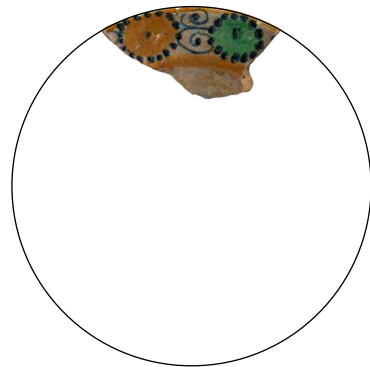
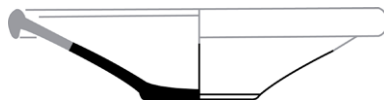
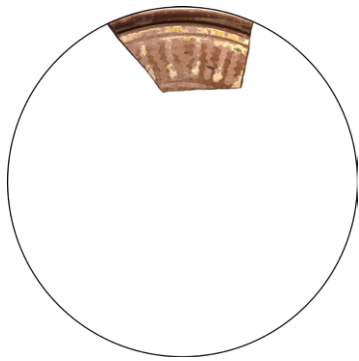
- 1a L-JH-31-4
- 1b afvalkuil in vlak huis 14
- 2 r-pis-6
- 3 1500-1600
- 4a 10/10
- 4b pispot met afgeronde buikknik en naar buiten geknikte rand, met holle bodem
- 5a roodbakend aardewerk
- 5b biscuit
- 5c
- 5d misbaksel
- 6a holle ziel ontbreekt
- 6b
- 6c fragment, gereconstrueerd profiel
- 7 pispot
- 8 lokaal of regionaal
- 9

cat. 10

- 1a L-JH-31-5
- 1b afvalkuil in vlak huis 14
- 2 r-stk-32
- 3 1450-1600
- 4a 9/4,5
- 4b steelkom met scherpe knik bodem-wand, licht verdikte rand met dekselgeul, op poten
- 5a roodbakend aardewerk
- 5b loodglazuur
- 5c
- 5d
- 6a poten ontbreken
- 6b
- 6c fragment, gereconstrueerd profiel
- 7 steelkom
- 8 lokaal of regionaal
- 9

cat. 11

- 1a L-JH-31-7
- 1b afvalkuil in vlak huis 14
- 2 w-kop-24
- 3 1600-1650
- 4a 7/4,5
- 4b kop met schouder en scherpe schouderknik, naar buiten geknikte gegolfde rand
- 5a witbakkend aardewerk
- 5b loodglazuur-koperoxyde
- 5c
- 5d
- 6a standing
- 6b
- 6c fragment, gereconstrueerd profiel
- 7 kop
- 8 lokaal of regionaal
- 9

cat. 12

- 1a L-JH-31-9
- 1b afvalkuil in vlak huis 14
- 2 we-bor-1
- 3 1580-1625
- 4a 9/5,5
- 4b conisch bord met smalle afgeronde kraagrand, op standvlak weseraardewerk
- 5a loodglazuur-koperoxyde
- 5c inwendig slibversiering in geel en groen
- 5d
- 6a standvlak ontbreekt
- 6b
- 6c fragment, gereconstrueerd profiel
- 7 bord
- 8 Wezergebied, Duitsland
- 9

cat. 13

- 1a L-JH-23
- 1b afvalkuil in vlak huis 14
- 2 we-bor-1
- 3 1580-1625
- 4a 6/2
- 4b conisch bord met smalle afgeronde kraagrand, op standvlak weseraardewerk
- 5a loodglazuur-koperoxyde
- 5c inwendig slibversiering in geel en groen
- 5d
- 6a standvlak
- 6b
- 6c fragment, gereconstrueerd profiel
- 7 bord
- 8 Wezergebied, Duitsland
- 9

cat. 14

- 1a L-JH-31-8
- 1b afvalkuil in vlak huis 14
- 2 m-bor-
- 3 1550-1625
- 4a 9,0/5,5
- 4b
- 5a majolica uit de Nederlanden
- 5b polychrome beschildering met tinglazuur, onderzijde loodglazuur
- 5c florale decoratie op de vlag
- 5d
- 6a
- 6b
- 6c fragment
- 7 bord
- 8 Nederlanden
- 9

afbeelding niet op schaal

cat. 15

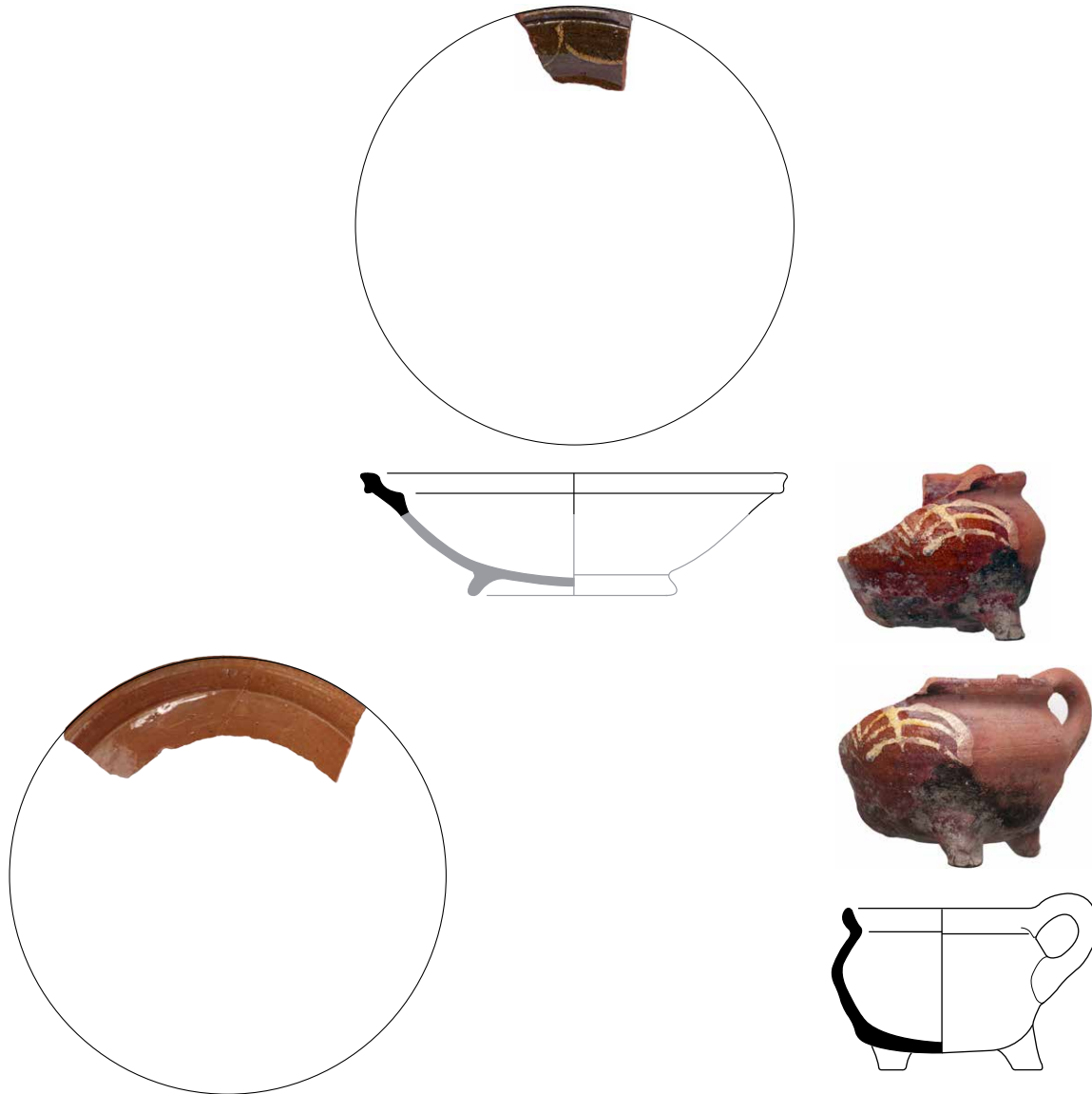
- 1a L-JH-27
- 1b vlak huis 14
- 2 s2-kan-
- 3 1575-1600
- 4a 6,5/4,5
- 4b
- 5a steengoed 2
- 5b ijzerengobe en zoutglazuur
- 5c appliques, wapenmotief met tekstband
- 5d
- 6a
- 6b
- 6c fragment
- 7 kan
- 8 Raeren
- 9

cat. 16

- 1a L-JH-2
- 1b vlak huis 14
- 2 s2-kru-2
- 3 1500-1550
- 4a 5/8,5/3
- 4b klein kruikje met afgeronde buikknik en kraagrand, op standvlak
- 5a steengoed 2
- 5b ijzerengobe en zoutglazuur
- 5c
- 5d
- 6a standvlak
- 6b twee doorboorde nokoortjes
- 6c vrijwel compleet
- 7 kruik, spinkruikje
- 8 Keulen
- 9

cat. 17

- 1a L-JH-20
- 1b vlak huis 14
- 2 r-bak-
- 3 1400-1500
- 4a 11/3,5
- 4b
- 5a roodbakkend aardewerk
- 5b
- 5c
- 5d beroet
- 6a
- 6b platte steel
- 6c fragment
- 7 bakpan
- 8
- 9 lokaal of regionaal

cat. 18

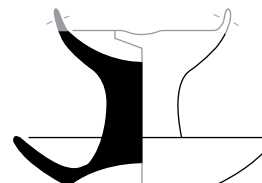
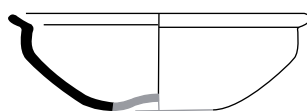
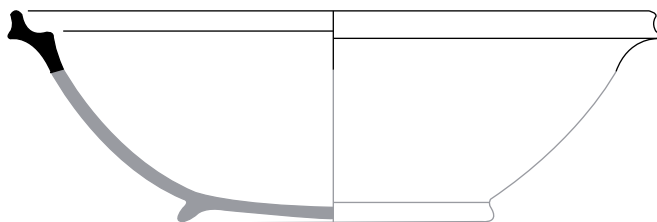
- 1a L-JH-25
- 1b vlak huis 14
- 2 r-bor-31
- 3 1580-1610
- 4a 21/3,5
- 4b diep afgerond bord met brede vlag en van buiten aangedrukte rand op lobvoeten
- 5a roodbakend aardewerk
- 5b loodglazuur
- 5c
- 5d
- 6a lobvoeten ontbreekt
- 6b
- 6c fragment, gereconstrueerd profiel
- 7 bord
- 8 lokaal of regionaal
- 9

cat. 19

- 1a L-JH-12
- 1b vlak huis 14
- 2 r-bor-
- 3 1525-1575
- 4a 8/5
- 4b
- 5a roodbakend aardewerk
- 5b loodglazuur
- 5c slibboogjes op vlag
- 5d
- 6a standing ontbreekt
- 6b
- 6c fragment, gereconstrueerd profiel
- 7 bord
- 8 lokaal of regionaal
- 9

cat. 20

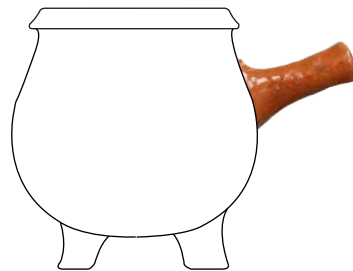
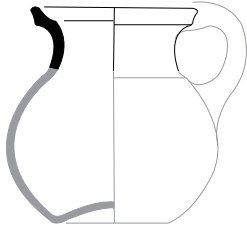
- 1a L-JH-19-1
- 1b vlak huis 14
- 2 r-gra-116
- 3 1450-1550
- 4a 12/9
- 4b
- 5a roodbakend aardewerk
- 5b loodglazuur-spaarzaam
- 5c slibboogjes
- 5d
- 6a driepoot
- 6b worstoor
- 6c vrijwel compleet
- 7 grape
- 8 lokaal of regionaal
- 9

cat. 21	
1a	L-JH-2-2
1b	vlak huis 14
2	r-kom-58
3	1575-1625
4a	21/3,5
4b	bolle kom met haaks naar buiten geknikte rand, aan buitenzijde aangedrukt, op standring
5a	roodbakkend aardewerk
5b	loodglazuur
5c	
5d	
6a	standring ontbreekt
6b	
6c	fragment, gereconstrueerd profiel
7	kom
8	lokaal of regionaal
9	

cat. 22	
1a	L-JH-24
1b	vlak huis 14
2	r-kom-66
3	1500-1575
4a	6/6
4b	kom met van buiten aangedrukte rand met dekselgeul, en holle bodem
5a	roodbakkend aardewerk
5b	inwendig oker op witte slib, loodglazuur
5c	
5d	
6a	holle bodem ontbreekt
6b	
6c	fragment, gereconstrueerd profiel
7	kom
8	locaal of regionaal
9	

cat. 23	
1a	L-JH-19
1b	vlak huis 14
2	r-oli-3
3	1450-1550
4a	13 / 8,5 / 8,5
4b	olielamp met twee schalen en een stam, 2 horizontale ogen, afgeronde rand
5a	roodbakkend aardewerk
5b	loodglazuur
5c	
5d	
6a	hol standvlak
6b	
6c	archeologisch bijna volledig
7	olielamp
8	locaal of regionaal
9	

cat. 24		cat. 25		cat. 26	
1a	L-JH-19-2	1a	L-JH-2-4	1a	L-JH-1
1b	vlak huis 14	1b	vlak huis 14	1b	vlak huis 14
2	r-pis-1	2	r-zal-11	2	we-gra-
3	1450-1525	3	1500-1600	3	1580-1625
4a	8/4,5	4a	2,5/4,5/3	4a	6,5/2
4b	bolle pispot met buik vloeiend overgaand in hals, uitgebogen rand met dekselgeul, holle bodem	4b	hoge zalfpot met ingesnoerde buik en hals met naar buitengebogen rand	4b	
5a	roodbakend aardewerk	5a	roodbakend aardewerk	5a	weseraardewerk
5b	loodglazuur	5b	inwendig loodglazuur	5b	loodglazuur
5c		5c		5c	
5d		5d		5d	
6a	holle bodem ontbreekt	6a	standvlak	6a	
6b		6b		6b	holle steel
6c	fragment, gereconstrueerd profiel	6c	fragment	6c	fragment, gereconstrueerd profiel
7	pispot	7	zalfpot	7	grape
8	locaal of regionaal	8	locaal of regionaal	8	Duitsland - wezergebied
9		9		9	

cat. 27

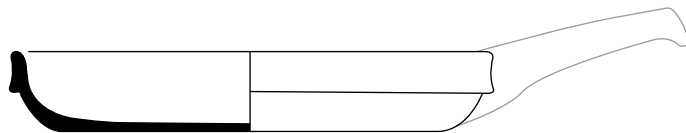
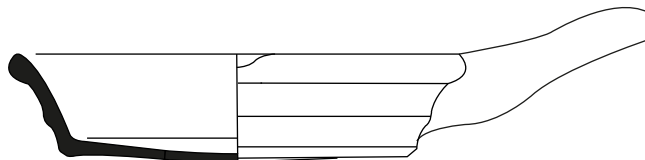
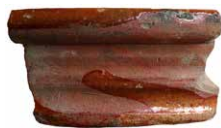
1a L-JH-4
 1b vlak huis 15
 2 s1-kan-
 3 1350-1375
 4a 5/5
 4b
 5a steengoed 1
 5b
 5c
 5d
 6a
 6b
 6c fragment
 7 kan
 8 Siegburg
 9

cat. 28

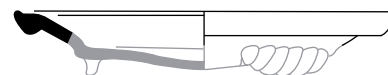
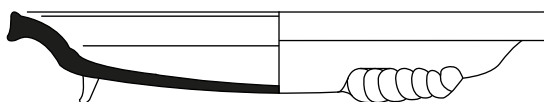
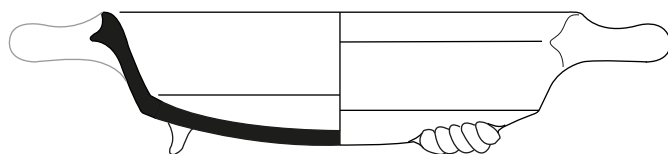
1a L-JH-7-2
 1b vlak huis 15
 2 s2-kan-
 3 1500-1600
 4a 17/4
 4b
 5a steengoed 2
 5b ijzerengobe en zoutglazuur
 5c
 5d
 6a standring geknepen
 6b
 6c fragment
 7 kan
 8 Raeren
 9

cat. 29

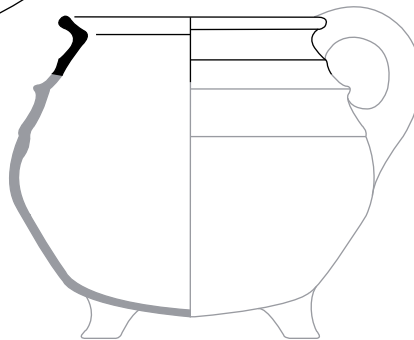
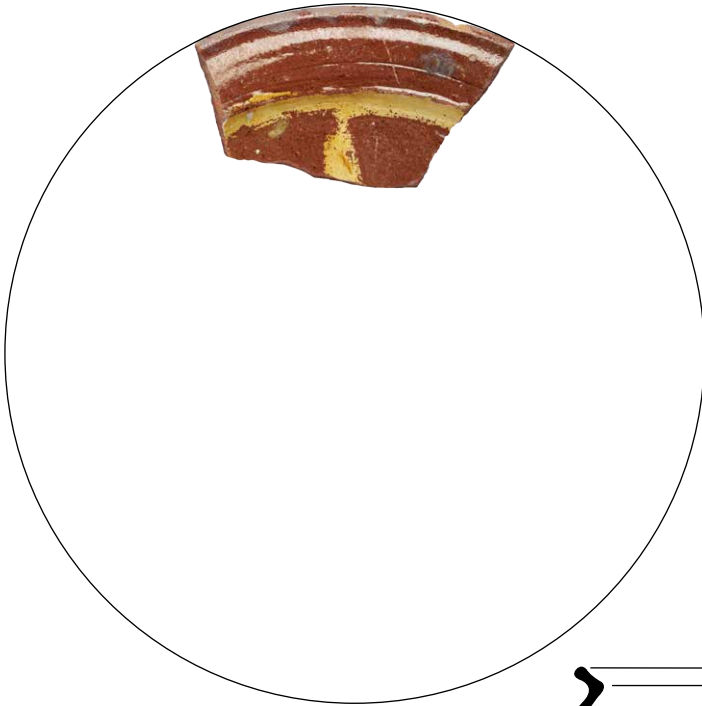
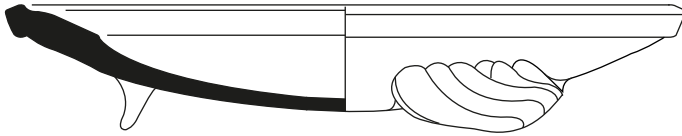
1a L-JH-4-2
 1b vlak huis 15
 2 s2-kan-
 3 1450-1550
 4a 6/6
 4b
 5a steengoed 2
 5b ijzerengobe en zoutglazuur
 5c
 5d
 6a
 6b
 6c fragment
 7 kan
 8 Aken of Raeren
 9

cat. 30		cat. 31		cat. 32	
1a	L-JH-10-4	1a	L-JH-4-4	1a	L-JH-15
1b	vlak huis 15	1b	vlak huis 15	1b	vlak huis 15
2	s2-spi-2	2	r-bak-2	2	r-bak-49
3	1500-1550	3	1450-1550	3	1500-1600
4a	3/1,3	4a	5/4	4a	7/4
4b	conische spinsteen met groeven	4b	bakpan met zijwand en aan buitenzijde licht afgeplatte afgeronde rand	4b	komvormige bakpan met zijwand en afgeronde kraagrand
5a	steengoed 2	5a	roodbakkend aardewerk	5a	roodbakkend aardewerk
5b	zoutglazuur	5b	loodglazuur	5b	loodglazuur
5c		5c		5c	
5d		5d		5d	
6a		6a		6a	
6b		6b		6b	
6c		6c	fragment, compleet profiel	6c	fragment, compleet profiel
7	spinsteen	7	bakpan	7	
8	Raeren	8	locaal of regionaal	8	locaal of regionaal
9		9		9	

cat. 33		cat. 34		cat. 35	
1a	L-JH-5-2	1a	L-JH-7	1a	L-JH-5
1b	vlak huis 15	1b	vlak huis 15	1b	vlak huis 15
2	r-blo-	2	r-bor-21	2	r-bor-45
3	1500-1600	3	1525-1575	3	1450-1550
4a	16/6,5	4a	17/4,5	4a	8/2
4b		4b	bord met holle spiegel, knik spiegel-vlag, uitgebogen vlag met van buiten aangedrukte op lobvinnen	4b	bord met uitgebogen vlag en sterk verdikte en van buiten aangedrukte rand, op lobvoe- ten
5a	roodbakkend aardewerk	5a	roodbakkend aardewerk	5a	roodbakkend aardewerk
5b	biscuit	5b	loodglazuur	5b	bovenzijde loodglazuur
5c		5c		5c	
5d		5d		5d	
6a	lobvinnen	6a	lobvinnen	6a	lobvinnen ontbreken
6b	vertikaal worstoor	6b		6b	
6c	bijna archeologisch volledig	6c	bijna archeologisch volledig	6c	fragment, gereconstrueerd
7	bloempot	7	bord	7	profiel bord
8	locaal of regionaal	8	locaal of regionaal	8	locaal of regionaal
9		9		9	

cat. 36

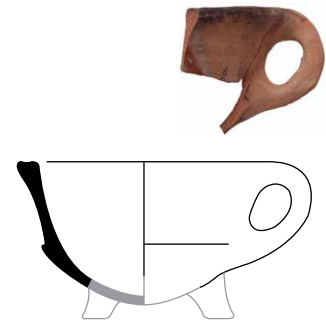
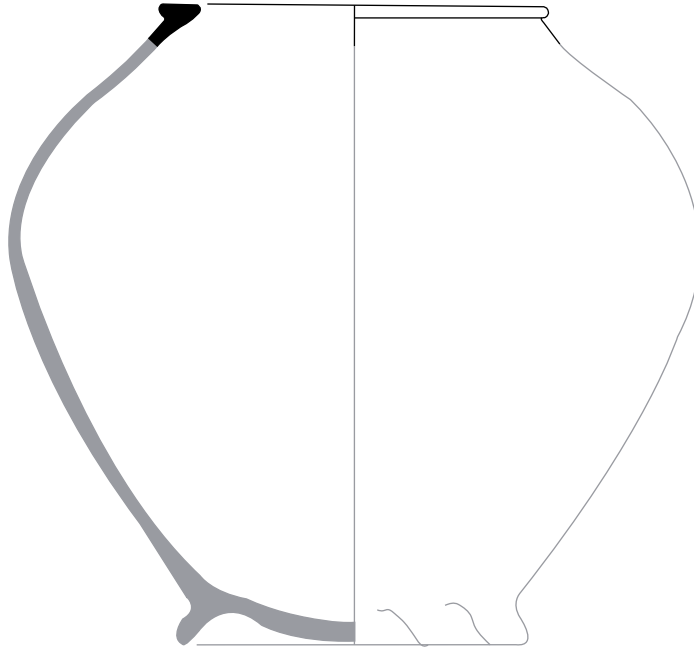
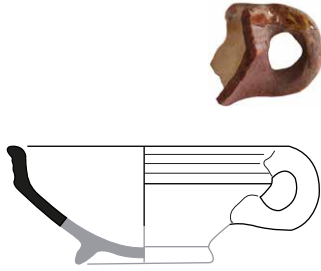
- 1a L-JH-10-2
- 1b vlak huis 15
- 2 r-bor-
- 3 1400-1450
- 4a 18/5
- 4b
- 5a roodbakkend aardewerk
- 5b loodglazuur
- 5c gekwaste gele strepen onder de vlag
- 5d
- 6a lobvinnen ontbreken
- 6b
- 6c fragment, gereconstrueerd
- 7 bord
- 8 lokaal of regionaal
- 9

cat. 37

- 1a LH-6-2
- 1b vlak huis 15
- 2 r-gra-110
- 3
- 4a 5,5/2,5
- 4b grape met afgeronde buikknik of bolle buik en naar buiten geknikte rand met dekselgeul
- 5a roodbakkend aardewerk
- 5b loodglazuur
- 5c
- 5d driepoot ontbreekt
- 6a
- 6b fragment, gereconstrueerd
- 6c
- 7 grape
- 8 lokaal of regionaal
- 9

cat. 38

- 1a L-JH-15-2
- 1b vlak huis 15
- 2 r-gra-
- 3 1400-1500
- 4a 9/8
- 4b
- 5a roodbakkend aardewerk
- 5b loodglazuur, spaarzaam
- 5c
- 5d
- 6a
- 6b
- 6c fragment
- 7 grape
- 8 lokaal of regionaal
- 9

cat. 39

- 1a L-JH-4-3
- 1b vlak huis 15
- 2 r-kop-1
- 3 1550-1600
- 4a 3/5
- 4b bolle kop met teruggebogen rand
- 5a roodbakkend aardewerk
- 5b inwendig witte slib onder loodglazuur
- 5c
- 5d
- 6a standring ontbreekt
- 6b
- 6c fragment, gereconstrueerd profiel
- 7 kop
- 8 lokaal of regionaal
- 9

cat. 40

- 1a L-JH-10-3
- 1b vlak huis 15
- 2 r-pot-108b
- 3 1400-1500
- 4a 6,5/2
- 4b bolle voorraadpot met hoge schouder zonder hals, korte uitstaande verdikte rand
- 5a roodbakkend aardewerk
- 5b binnenzijde loodglazuur
- 5c
- 5d
- 6a standring ontbreekt
- 6b
- 6c fragment, gereconstrueerd profiel
- 7 pot
- 8 lokaal of regionaal
- 9

cat. 41

- 1a L-JH-6-3
- 1b vlak huis 15
- 2 r-tes-7
- 3 1575-1625
- 4a 3,5/7
- 4b ronde vuurtest met scherpe knik bodem-wand en rand met aan bovenzijde een geultje, op poten
- 5a roodbakkend aardewerk
- 5b loodglazuur
- 5c
- 5d
- 6a driepoot ontbreekt
- 6b
- 6c fragment
- 7 test, vuurtest
- 8 lokaal of regionaal
- 9

cat. 42

- 1a L-JH-5-3
- 1b vlak huis 15
- 2 r-vet-1
- 3 1450-1550
- 4a 10/10
- 4b vetvanger met schenkgeul aan
ene korte zijde, driehoekige
andere korte zijde met oog,
met een of twee stelen
- 5a roodbakkend aardewerk
- 5b loodglazuur
- 5c
- 5d
- 6a
- 6b
- 6c fragment
- 7 vetvanger
- 8 lokaal of regionaal
- 9

12 Samenvatting van de keramiekvondsten

12.1 Keramiekvondsten uit de afvalkuil van huis 14

In de afvalkuil zijn 104 fragmenten gebruiksaardewerk verzameld; hieruit zijn 14 gebruiksvormen herkend (MAE), complete vormen zijn niet aangetroffen. Het roodbakkend aardewerk voert met 95% de boventoon. In samenhang met het dierlijk botmateriaal en visresten is er opmerkelijk weinig keukengerei teruggevonden. Het is aannemelijk dat de afvalkuil werd gebruikt als verzamelplaats van het huishoudelijk afval van de bewoner(s). Door middeling van de dateringen van de afzonderlijke gebruiksvormen is de gebruikperiode van de afvalkuil te plaatsen tussen 1550 en 1625, met het zwaartepunt tussen 1575 en 1625.

12.2 Keramiekvondsten uit de vlakken van huis 14 en 15

Tijdens het schaven en verdiepen van de vlakken van huis 14 en 15 zijn 488 fragmenten gebruiksaardewerk verzameld. Hieruit zijn 27 gebruiksvormen herkend. Ook hier voert het roodbakkend met 97% de boventoon. Er zijn slechts 3 (in)complete vormen aangetroffen. Door middeling van de datering van de afzonderlijke gebruiksvormen zijn de vlakvondsten te plaatsen in de periode tussen 1450 en 1600, met het zwaartepunt tussen 1500 en 1600. Over de herkomst van de keramiekvondsten in de huisvlakken is geen eenduidig antwoord mogelijk. Zo is het niet uitgesloten dat gebroken/onbruikbaar gebruiksaardewerk gedurende de periode 1467-1648 door de bewoners als terreinverharding voor het onbebouwde terrein achter huis 1 is gebruikt. Ook het gebroken vaatwerk dat vrijkwam tijdens het legen van de beerputten kan hiervoor zijn gebruikt. Interessant voor een tweede optie zijn de opgravingsgegevens van enkele aardewerkvondsten; deze vermelden: "aangetroffen in een zanderige opvulling of vuile kleilaag. Is hieruit af te leiden dat het terrein voor de bouw van de huizen 14 en 15 met materiaal van elders is opgehoogd?" Deze gedachte wordt versterkt door de vondst van onder andere een aantal daktegelfragmenten. Het lijkt voor de hand liggend dat voor het vervangen van de in 1467 toegepaste dakleien op de gebouwen van het hof de omstreeks 1550 geïntroduceerde gegolfde holle dakpan is gebruikt. Dit impliceert dat de "daktegel" niet als dakbedekking in het hof kan zijn toegepast, maar dat deze in samenhang met het overige ophogingsmateriaal van elders is aangevoerd.

Noten

- Noot 1. De Boer 1979, 40, 41, 42.
 Noot 2. Leermakers e.a. 1997, 113.
 Noot 3. De Boer 1979, 46.
 Noot 4. Hollestelle 1976, 55.
 Noot 5. Alleblas e.a. 2008, 16.

Literatuur

- Alleblas, J., en Paalman, D.: *Gevonden! 50 voorwerpen uit Dordtse bodem 2008*.
- Boer, D.E.H. de, 1979: Jherusalem in Leyden of de strijd om een erfenis. In *De Leidse hofjes, Uitgave van de Stichting Leidse Hofjes* 8^e jaargang nr. 2 juni 1979.
- Bitter, P., 1992: Keramiekvondsten uit de marktenroute in Leiden. *Bodemonderzoek in Leiden, archeologisch jaarverslag 1990/1991*, Leiden, 81-94.
- Bitter, P., 1988: Vijftiende-eeuws pottenbakkersafval uit het Ir. Driessenplein te Leiden. *Bodemonderzoek in Leiden, archeologisch jaarverslag 1987*, 141-148.
- Gawronski, Jerzy, Jayasena, Ranjith, Terhorst, Thijs: Een midden 17de-eeuwse beerput. AAR (*Amsterdamse Archeologische Rapporten*) 105, 2018.
- Heeringen, R.M. van, 1985: Archeologisch onderzoek van de laat-middeleeuwse kloosters van St. Agnes en St. Michiel in de stadswijk de Camp in Leiden. *Bodemonderzoek in Leiden, jaarverslag 1984*, 83-126.
- Hollestelle, J., 1976: *De steenbakkerij in de Nederlanden, tot omstreeks 1560*.
- Jayasena, Ranjith, 2020: *Graaf- en modderwerk: Een archeologische stadsgeschiedenis van Amsterdam*.
- Korf, Dingeman, 1981: *Nederlandse majolica*.
- Leermakers, Ine, en Welling, Frouke I., 1997: *Door gangen en poorten naar de LEIDSE HOFJES*, 112-117.
- Orsel, E.D.: Bodemonderzoek in Leiden 20, Rijswijkers in Leiden. *Algemeen overzicht van bakstenen en metselwerk in Leiden en signalering van zestiende- en zeventiende-eeuwse kenmerken*.
- Suurmond-van Leeuwen, H.: Algemeen verslag no. 12 Noordeinde 18-26. *Bodemonderzoek in Leiden, jaarverslag 1982*, 21-23.
- Veen, M.M.A. van, 2012: HOP 14: *Opgavingen in de Bierstraat Gemeente Den Haag. Wonen aan de rand van Die Haghe vanaf het midden van de 16de eeuw*.

Bijlage 1: Vondstenlijst gebruiksaardewerk

Leiden Jeruzalemshof AWN Rijnstreek 1994: vondstenlijst gebruiksaardewerk

Categorie	baksel/vorm/type	Vondstnummer	Compleetheid	Datering	MAE
KER	s1-kan-	L-JH-4	fragment	1350-1375	1
KER	s2-kan-	L-JH-31	fragment	1525-1550	1
KER	s2-kan-	L-JH-27	fragment	1575-1600	1
KER	s2-kan-	L-JH-4-2	fragment	1450-1550	1
KER	s2-kan-	L-JH-7-2	fragment	1500-1600	1
KER	s2-kru-2	L-JH-2	compleet	1500-1550	1
KER	s2-spi-2	L-JH-10-4	fragment	1500-1550	1
KER	r-bak-1	L-JH-4-4	fragment	1450-1550	1
KER	r-bak-49	L-JH-15	fragment	1500-1600	1
KER	r-bak-	L-JH-20	fragment	1400-1500	1
KER	r-blo-	L-JH-31-2	fragment	1600-1625	1
KER	r-blo-	L-JH-5-2	fragment	1500-1600	1
KER	r-blo-	L-JH-23-4	fragment	1600-1625	1
KER	r-bor-	L-JH-10-2	fragment	1400-1450	1
KER	r-bor-	L-JH-12	fragment	1525-1575	1
KER	r-kom-58	L-JH-2-2	fragment	1575-1625	1
KER	r-bor-21	L-JH-7-2	fragment	1525-1575	1
KER	r-bor-31	L-JH-2-5	fragment	1580-1610	1
KER	r-bor-45	L-JH-5	fragment	1400-1450	1
KER	r-gra-	L-JH-15-2	fragment	1400-1500	1
KER	r-gra-110	L-JH-31-3	fragment	1475-1500	1
KER	r-gra-110	L-JH-6-2	fragment	1500-1600	1
KER	r-gra-116	L-JH-19-1	fragment	1450-1550	1
KER	r-kom-12	L-JH-23-6	fragment	1500-1550	1
KER	r-kop-10	L-JH-4-3	fragment	1550-1600	1
KER	r-kom-66	L-JH-24	fragment	1500-1575	1
KER	r-kop-20	L-JH-23-7	fragment	1600-1625	1
KER	r-oli-2	L-JH-23-2	fragment	1500-1600	1
KER	r-oli-3	L-JH-19	fragment	1450-1550	1
KER	r-pis-1	L-JH-19-2	fragment	1450-1525	1
KER	r-pis-6	L-JH-31-4	fragment	1500-1600	1
KER	r-pot-108b	L-JH-10-3	fragment	1400-1450	1
KER	r-stk-32	L-JH-31-5	fragment	1450-1600	1
KER	r-tes-4	L-JH-31-6	fragment	1600-1700	1
KER	r-tes-7	L-JH-6-3	fragment	1575-1625	1
KER	r-vet-	L-JH-5-3	fragment	1450-1550	1
KER	r-zal-11	L-JH-24	fragment	1500-1600	1
KER	w-kop-24	L-JH-31-7	fragment	1600-1650	1
KER	we-bor-1	L-JH-31-9	fragment	1580-1625	1
KER	we-bor-1	L-JH-23-5	fragment	1580-1625	1
KER	we-bor-1	L-JH-23	fragment	1500-1625	1
KER	we-gra-	L-JH-1	fragment	1580-1625	1
KER	m-bor-	L-JH-31-8	fragment	1550-1625	1

Bijlage 2: Vondstenlijst bouwmaterialen, metaal en natuursteen

Leiden Jeruzalems Hof Awn Rijnstreek 1994: vondstenlijst bouwmaterialen, metaal, natuursteen.

Categorie	Baksel-benaming	Vondstnummer	Compleetheid	Datering
bouwmateriaal	rood-haardsteen	L-JH-27-2	compleet	1550-1600
bouwmateriaal	rood-baksteen	L-JH-4-4	fragment	1225-1250
bouwmateriaal	zwart-baksteen	L-JH-6-4	compleet	1500-1600
bouwmateriaal	rood-baksteen	L-JH-15-3	compleet	1350-1500
bouwmateriaal	rood-plavuis	L-JH-6-3-1	bijna compleet	
bouwmateriaal	rood-plavuis	L-JH-6-4	incompleet	
Natuursteen	Steensoort-benaming			
nat. steen	lei-daklei	L-JH-31-10	bijna compleet	1467-
Metaal	Soort-benaming			
metaal	messing- bakje	L-JH-16	compleet	
metaal	ijzer- gesp	L-JH-17	compleet	
metaal	ijzer- haak	L-JH-20-2	compleet	
metaal	ijzer- hoefijzer	L-JH-4-5	fragment	
metaal	ijzer- kienspaanhouder	L-JH-31-1		

Appendices

De twee appendices zijn door derden geschreven. Om hun werk zoveel mogelijk eer aan te doen, zijn ze niet tot in de kleinste details geüniformeerd met de hoofdtekst. Dit leidt dus tot verschillen, discrepanties en enige overlap. Slechts als een discrepantie als echt storend ervaren zou kunnen worden, is die aangepast. Maar – om slechts één voorbeeld te noemen – de schrijfwijze Jeruzalemshof (volgens de officiële straatnamenlijst) wordt in de appendices anders geschreven, en dat is zo gelaten. Ook de notenapparaten zijn gelaten zoals ze waren, enz.

Appendix 1: Dierlijke resten Jeruzalemshof. Zeventiende-eeuwse resten uit een beerput bij huis 14 van het oudste hofje van Leiden

Karen van der Veen

Door een misverstand en verandering van inzicht* dient de lezer als locatie van de dierlijke resten niet een beerput maar afvalkuil te lezen. Derhalve is de tekst van het rapport ongewijzigd gehandhaafd. De lezer zij hierop verdacht.

*Mondelinge mededeling toenmalig veldwerkleider dhr. Van der Kooij.

Inhoud

Inleiding	pag. 53
1. Materiaal en methoden	pag. 53
2. Onderzoeksvragen	pag. 53
3. Resultaten	pag. 53
3.1 Conservering en determinatiemogelijkheden	pag. 53
3.2 Determineerbaarheid	pag. 54
3.3 Analyse	pag. 54
3.3.1 Diersoorten	pag. 54
3.3.2 Verdeling skeletelementen	pag. 55
3.3.3 Leeftijd	pag. 56
3.3.4 Slachtsporten	pag. 56
Conclusie	pag. 57
Literatuur	pag. 58
Bijlage bij Appendix 1	pag. 59

Inleiding

Dit botmateriaal is in 1994/1995 door leden van de Archeologische Werkgemeenschap Nederland (AWN) tijdens een noodonderzoek bij de restauratie van het Jeruzalemhofje geborgen. In dit verslag gaat het om de zoogdier- en vogelresten. Eerder zijn al de visresten onderzocht.¹

1. Materiaal en methoden

Het materiaal komt uit een beerput bij huis 14 van het hofje. In totaal zijn er 243 met de hand verzamelde fragmenten onderzocht.

De dierlijke resten zijn, voor zover mogelijk, onderzocht op diersoort of diergroep, skeletelement, leeftijd, geslacht, conservatie en fragmentatie. Er konden geen maten genomen worden om de schofthoogte te berekenen. Ook zijn specifieke kenmerken zoals slachtsproten, sporen van vraat, verbranding en pathologische aandoeningen geregistreerd. Bij botmateriaal dat niet op soort te determineren bleek, is de diergroep genoteerd. Dat wil zeggen of het bot van een groot (large mammal=LM), middelgroot (medium mammal=MM) of klein zoogdier (small mammal=SM) afkomstig is. Daarnaast is de fragmentatiegraad genoteerd. De fragmentatiegraad is het geschatte percentage van het botvolume dat nog over is van het oorspronkelijke bot. Voor de registratie hiervan zijn 5 categorieën gebruikt: 1: 0 tot ¼, 2: ¼ tot ½, 3: ½ tot ¾, 4: ¾ tot 1/1 en 5: 1/1. In een aantal gevallen, voornamelijk bij de niet geïdentificeerde resten, is het niet mogelijk om de fragmentatiegraad aan te geven en is de fragmentatiecategorie 0 gebruikt.

Voor de registratie van deze gegevens is het *Laboratoriumprotocol Archeozoölogie* gebruikt.² Het materiaal is met behulp van de referentiecollectie van de afdeling Ecologische Archeologie van het Amsterdams Archeologisch Centrum (AAC) van de Universiteit van Amsterdam (UvA) gedetermineerd.

Het schatten van de leeftijd van de algemene vleesleveranciers op basis van de vergroeiing van skeletelementen is gedaan volgens Habermehl 1975.³

Om erachter te komen wat voor vlees mensen gegeten hebben, wordt hier de indeling van Uerpmann gebruikt.⁴ Hierbij wordt een indeling gehanteerd in drie klassen, waarbij A en B het consumptieafval omvatten, en C het slachtafval. A. Vleesrijke delen: borst- en lendewervels (thoracale- en lumbale vertebrae) en heiligbeen (sacrum), schouderblad (scapula), opperarmbeen (humerus), bekken (pelvis) en dijbeen (femur). B. Vleesarme delen: schedel (cranium), onder- en bovenkaak (mandibula en maxilla), ribben (costae), spaakbeen (radius), ellepijp (ulna), scheenbeen (tibia), kuitbeen (fibula) en middenhands- en -voetsbeenderen (metapodia). C. Delen met zeer weinig of geen vlees: hoornpitten en gewei, staart (caudale vertebrae), hand- en voetwortelbeentjes (carpalia en tarsalia) en teenkootjes (phalanges).

2. Onderzoeksvragen

De vraagstellingen die aan dit materiaal gesteld kunnen worden zijn:

- welke diersoorten zijn er aanwezig?
- waar werden de dieren geslacht, gaat het hier om slacht-, keuken- of consumptieafval?
- op welke leeftijd werden ze geslacht?
- is te zien hoe de dieren werden geslacht?
- is de economische gesteldheid van het huishouden te zien in het materiaal?

3. Resultaten

In totaal zijn er 243 dierlijke resten onderzocht, waarvan er 115 van vogel afkomstig zijn.

3.1 Conservering en determinatiemogelijkheden

Het botmateriaal is erg licht gekleurd en over het algemeen goed geconserveerd. Er is een klein (in totaal 5) aantal elementen tijdens de determinatie gepast, waardoor er een klein verschil in het aantal

1 Beerenhout 2009.

2 Lauwerier 1997; met aanpassingen van de auteur.

3 Habermehl, 1975.

4 Uerpmann, H.P., 1973.

fragmenten en gedetermineerde resten is. Het oppervlak van de botten is niet of nauwelijks geschilferd en de slachtsproen zijn goed te zien, waaruit is af te leiden dat de resten waarschijnlijk snel in de beerput zijn terecht gekomen.

De fragmentatie heeft ook invloed op de determinatie en in dit geval is die groot. Daardoor gaat het bij slechts 20% van het materiaal om een heel skeletelement. Van het grootste deel van het materiaal (32%) is nog maar ¼ of minder van het oorspronkelijke bot over en van 23% is het niet duidelijk welk percentage nog over is. Het gaat daarbij vaak om materiaal dat niet te determineren is op soort of skeletelement.

De complete skeletelementen betreffen voornamelijk vogelbotten. Van de te determineren resten zijn die van de grote zoogdieren het meest gefragmenteerd, gevolgd door middelgroot slachtvee (medium mammal=MM), zijnde rund, varken en schaap/geit. De fragmentatie is waarschijnlijk veroorzaakt door het segmenteren van karkassen en het in kleinere stukken opdelen van de dieren voor het bereiden van de maaltijd. Het is in dat opzicht dan ook logisch dat de grote dieren meer gefragmenteerd zijn door hun oorspronkelijke formaat.

3.2 Determineerbaarheid

Van het zoogdiermateriaal kan 25% niet gedetermineerd worden, 35% alleen op diergroep, en 18% op diersoort. Bij de vogels kan 50% op soort gedetermineerd worden.

Taan/vingerkootjes en ribben van vogels zijn niet goed op soort te determineren en deze elementen zijn daarom als 'vogel' geregistreerd. Ook de ribben van zoogdieren zijn moeilijk van elkaar te onderscheiden en zijn dus in de desbetreffende diergroep ondergebracht.

3.3 Analyse

3.3.1 Diersoorten

In deze beerput hebben de bewoners van het Jeruzalemhof niet alleen resten van de standaard vleesleveranciers zoals rund, varken en schaap/geit weggegooid, maar ook resten van vogels. Deze zijn in ongeveer gelijke percentages in de beerput teruggevonden. Van de zoogdieren is rund het meest aanwezig, gevolgd door varken en schaap/geit (tabel 1). De diergroep groot zoogdier (code LM) is bij rund opgeteld. Deze groep zal waarschijnlijk geheel bestaan uit rund, aangezien er geen elementen van paard of groot wild gevonden zijn. De diergroep middelgroot zoogdier (code MM) omvat waarschijnlijk

Diergroep	Soort	Naam	Aantal	%	
Zoogdieren	<i>Bos taurus</i>	rund	13	10	
	<i>Ovis aries/Capra hircus</i>	schaap/geit	3	2	
	<i>Sus domesticus</i>	varken	7	5	
		varken/zwijn	1	1	
	large mammal (LM)	groot zoogdier	22	17	
	medium mammal (MM)	middelgroot zoogdier	18	14	
	LM/MM	groot/middelgroot zoogdier	2	2	
	(erfafval; rat/muis)	small mammal (SM)	klein zoogdier	2	2
	Mammal, indet.	zoogdier niet te determineren	60	47	
Totaal			128	100	
Vogels	<i>Gallus gallus domesticus</i>	huishoen (kip)	3	3	
	<i>Anas platyrhynchos</i>	wilde eend	14	13	
	<i>Anas</i> sp.	taling	15	13	
	Anatinae	eend, soort onbekend	8	7	
	<i>Anas clypeata</i>	slobeend	9	8	
	<i>Anas penelope</i>	smient	4	3	
	<i>Anser domesticus</i>	huisgans	1	1	
	<i>Anser</i> sp.	gans	1	1	
	(erfafval)	<i>Corvus frugilegus</i>	roek	2	2
		Vogel indet.	vogel niet te determineren	58	50
Totaal			115	100	

Tabel 1. Soortenspectrum.

schaap/geit en varken. Varken zal een groter aandeel vertegenwoordigen als men de gedetermineerde hoeveelheden aanhoudt. Het onderscheid tussen schaaap en geit is vaak lastig, reden om van schaaap/geit uit te gaan.

De vogelresten zijn voornamelijk afkomstig van kippen, eenden en ganzen, die tot de algemeen gegeten vogelsoorten behoren. Wilde eend en taling zijn het meest gegeten. Het lage aandeel van kip is mogelijk veroorzaakt door een combinatie van de verzamelmethode (er is hier alleen naar met de hand verzameld materiaal gekeken) en de economische status van de bewoners. Het hofje is immers gesticht voor armen. In middeleeuws afval is het percentage kip vaak lager in arme sociale contexten dan in rijke.⁵ Bij de roek gaat het om erfafval, tenzij die als kooivogel werd gehouden. In de 17^e en 18^e eeuw was het houden van kooivogels populair, met name kanaries en papegaaien. Voor wie deze dieren niet kon betalen waren onder andere de kraaiachtigen de goedkopere variant. Vogels zoals kauw, kraai, roek en ekster zijn gemakkelijk tam te maken en men kan ze leren "spreken".⁶

Van de kleine zoogdieren is er een radius en een deel van een gebitselement gevonden, waarbij het mogelijk om elementen van een rat of muis gaat. Deze dieren behoren tot het erfafval.

3.3.2 Verdeling skeletelementen

Skeletelementen van de romp van de algemene vleesleveranciers zijn het meest aanwezig als ook LM en MM in aanmerking worden genomen (tabel 2). Van het rund zijn voornamelijk de vleesrijke delen categorie A gegeten, gevolgd door categorie B en C en daarvan is de fragmentatie erg groot. Ongeveer evenveel vleesrijke als vleesarme delen van categorie A en B zijn van varken en schaaap/geit afkomstig en ook dan is de fragmentatie groot.⁷ De 3 vinger- of teenkootjes van het rund die in het materiaal gevonden zijn, kunnen als slachtafval aangeduid worden, maar kunnen ook met een stuk onderpoot meegekomen zijn. Fragmenten van de kop van de verschillende soorten zijn afwezig. Er zijn wel enkele nekwerfels gevonden die mogelijk tot het soepvlees behoord hebben.⁸ De afwezigheid van onderdelen van de kop is een indicatie dat niet aan huis is geslacht. In een stedelijke omgeving zal dit ook niet vaak zijn voorgekomen. Daar kon men waarschijnlijk slachtdieren, met als eventuele uitzondering een mestvarken, niet onderhouden. Was dat wel het geval geweest, dan hadden de arme bewoners van het hofje waarschijnlijk alle onderdelen van het geslachte dier wel gebruikt om de resten daarna in een beerput weg te gooien, maar die zijn niet aangetroffen.

Anatomische eenheid	Rund	Schaaap/geit	Varken**	LM	MM
gebitselementen	-	-	-	-	-
kop en nek	-	-	-	2	1
romp*	-	-	1	17	16
voorpoot boven	1	1	-	-	-
voorpoot onder	4	-	1	-	-
achterpoot boven	1	-	5	-	-
achterpoot onder	2	1	1	-	-
onderpoot	1	1	-	1	-
voet	3	-	-	-	-
niet in te delen	1	-	-	2	1
Totaal	13	3	8	22	18

*Wervels indet (soort onbekend) zijn bij romp gevoegd, omdat de meeste wervels in de romp zitten.

**Varken/wild zwijn is bij varken gevoegd. De aanwezigheid van wild in deze context is uit te sluiten.

Tabel 2. Aantal fragmenten per soort in anatomische eenheden.

5 Spitzers T., 1998.

6 Velde, van der, H.M. et al, 2009.

7 Uerpmann, H.P., 1973.

8 <http://www.mijnslager.info>

Anatomische eenheid	Kip	Wilde eend	Taling	Eend	Slobeend	Smient	Huisgans	Gans	Roek	Vogel
Kop en nek	1	4	-	-	-	-	-	1	-	1
Romp	2	5	4	5	5	-	-	-	1	29
Voorpoot boven	-	2	2	-	1	-	-	-	1	1
Voorpoot onder	-	3	5	1	-	2	1	-	-	-
Achterpoot boven	-	-	1	1	1	-	-	-	-	-
Achterpoot onder	-	-	2	1	2	2	-	-	-	1
Onderpoot	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Vingers	-	-	1	-	-	-	-	-	-	1
Pijpbeen	-	-	-	-	-	-	-	-	-	15
Niet in te delen	-	-	-	-	-	-	-	-	-	10
Totaal	3	14	15	8	9	4	1	1	2	58

Tabel 3. Aantal fragmenten per vogelsoort in anatomische eenheden.

Naam	≥± 9mnd	< 24mnd	< 2jr	< 3.5jr	± 4jr	< 4jr	juv	totaal
rund	1	2	-	-	1	1	3	8
varken*	-	-	1	4	-	-	1	6
groot zoogdier	-	-	-	-	-	-	5	5
indet	-	-	-	-	-	-	2	2
Totaal	1	2	1	4	1	1	11	21

*varken en varken/wildzwijn zijn samengevoegd

Tabel 4. Leeftijden.

Ook van vogels zijn zowel vleesrijke als vleesarde delen aanwezig (tabel 3). Fragmenten van de kop van de meeste wilde soorten zijn afwezig. Koppen en soms ook onderpoten worden gezien als slachtafval. Maar als de vogels van de markt of bij de poelier vandaan komen, zitten de vleesarde onderpoten er waarschijnlijk nog aan, net als tegenwoordig bij de “drumsticks”. Het is dus op basis van dit vondstmateriaal niet te zeggen of alle aangetroffen vogels ter plaatse geslacht zijn. De tamme kip, eend en gans zijn dat waarschijnlijk wel, aangezien de koppen of onderdelen daarvan aanwezig zijn. De totale botassemblage bestaat kennelijk uit een mix van slacht- en consumptieafval.

3.3.3 Leeftijd

Uit deze beerput zijn weinig leeftijdgegevens voorhanden, zoals te zien in tabel 4. Bij de ongeïdentificeerde resten zijn er 2 juveniel. Bij de grote zoogdieren zijn er 5 resten juveniel (ongefuseerd en heel licht botmateriaal) en een LM/MM-wervel is nog ongefuseerd en bestaat uit twee helften. Weinig runderen zijn vóór het 2^e levensjaar geslacht. Deze dieren leveren malsers vlees, wat dan ook duurder is dan het vlees van oudere dieren. Verder zijn de runderen niet ouder dan 4 jaar geworden. Dit is de leeftijd waarop de runderen hun optimale slachtgewicht hebben bereikt. Het houden van vleesrunderen is na deze leeftijd niet meer rendabel.⁹ Ook de varkens zijn niet ouder dan hun optimale slachtleefijd geworden.

3.3.4 Slachtsproen

Op 11 % van het materiaal zijn slachtsproen te zien. Een middenhands-/middenvoetsbeen van een rund is over de lengte doorgelakt om bij het merg te komen. Daarnaast zijn er sporen van segmenteren van het karkas bij de uiteinden van pijpbeenderen. Op een middenvoetsbeen van een jong varken van 2 jaar zijn mogelijke haksporen op het bot te zien om het in kleinere porties te verdelen. Sporen van segmenteren en opdelen zijn ook op resten van schaap/geit te zien.

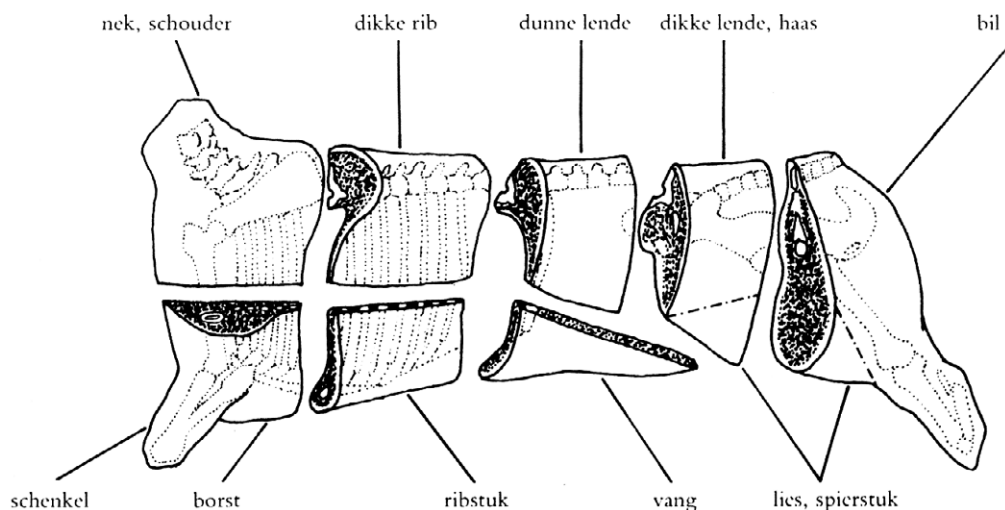
In twee gevallen zijn er sporen van segmentatie te zien. Dat zijn haksporen op het bekken van jonge grote zoogdieren (fig. 1). Ook zijn er haksporen langs de kam van een borstwervel van een jong groot/middelgroot zoogdier (nog in twee helften, dus ongefuseerd). Die zijn ontstaan bij het in de lengte in tweeën delen van het karkas. Verder zijn er sporen van het opdelen op resten van schouderblad en rib

9 Esser e.a. 2006.

Naam	sh	sh?	ss	totaal
rund	5		1	6
schaap/geit	2			2
varken		1		1
groot zoogdier (LM)	13			13
LM/MM	1			1
middelgroot zoogdier (MM)	4			4
Totaal	25	1	1	27

Tabel 5. Slachtsporen.

Sh: hakspoor, sh?: mogelijk hakspoor, ss: snijspoor (*Laboratoriumprotocol; Lauwerier 1997.*)

Figuur 1. Segmenteren van een karkas (Bron afb.: McGee 2001).

van grote zoogdieren. Ook de haksporen op wervels wijzen erop dat men het karkas heeft opgedeeld. Dit laatste is ook te zien bij middelgrote zoogdieren met naast het segmenteren het in kleinere stukken opdelen van het ribmateriaal. Er zijn geen slachtsporen op vogelresten gevonden.

Conclusie

De bewoners van het Jeruzalemhof hebben voornamelijk rund gegeten, gevolgd door varken en schaap/geit. Daarnaast hebben er ook wilde en tamme vogels op het menu gestaan. Het vlees is van goede en minder goede kwaliteit. De zoogdieren zijn waarschijnlijk niet ter plaatse geslacht, maar mogelijk vogels wel. Het materiaal uit deze beerput zal dus een combinatie van keuken- en consumptieafval zijn, inclusief het slachtafval van vogels. Keuken- en consumptieafval is vaak meer gefragmenteerd dan slachtafval, zoals hier ook het geval is. Bovendien wijst het verkrijgen van merg uit de onderpoten op afval dat in verband gebracht kan worden met het bereiden van de maaltijd zelf, een krachtige soep bijvoorbeeld. De mensen hebben voornamelijk dieren gegeten die rond de optimale slachtleefijd zijn gedood en weinig mals vlees van jonge dieren. Van de slachtmethode zijn aanwijzingen terug te zien, zoals het in twee delen klieven van het karkas van grote en middelgrote dieren. Daarnaast zijn er sporen van het segmenteren en/of verder in stukken opdelen van de dieren om die vervolgens verder te kunnen bewerken en in de keuken te bereiden. De lage sociaal-economische status van de bewoners blijkt uit de geringe variatie aan gegeten diersoorten, dat men weinig mals jong vlees heeft gegeten (mogelijk alleen op bijzondere dagen) en het beperkte aantal geconsumeerde tamme vogels waaronder kip en huisgans, waarvoor op de lokale markt geen hoge prijs gevraagd zal zijn. Het accent ligt op de vleesrijke delen van de zoogdieren van de rug (rond de wervels) en het bekken, aangevuld met pijpbeenderen omwille van het merg.

Literatuur

- Beerenhout, B. 2009: *Zeventiende-eeuwse visresten uit het Jeruzalemhofje te Leiden*, Amsterdam (rapport Archaeo-Zoo).
- Esser, E., Beerenhout, B., Kuijper, W., J.M.J. Rijkelijhuizen 2006: Dierlijke resten uit de stad, in: Dijkstra, J., Ostkamp, S. en Williams, G. (red.), *Archeologisch onderzoek op het terrein van de voormalige Berghuijskazerne te Middelburg*, Amersfoort (ADC ArcheoProjecten Rapport 595), 177-228.
- Groot, M., 2010: *Handboek Zoöarcheologie*, M&M 1, Amsterdam (ACVU-HBS).
- Habermehl, K.H., 1975: *Die Alterbestimmung bei Haus- und Laboratortieren*, Berlijn.
- Lauwerier, R.C.G.M., 1997: *Laboratorium Protocol Archeozoölogie*, Amersfoort.
- McGee, H., 2001: *Over eten en koken*, Amsterdam.
- Spitzers, T., 1998: "Heerlijke" maaltijdresten. *Faunaresten uit de 17e-eeuwse beerput van Hof van Heeckeren te Zutphen*, Amsterdam (Zutphense Archeologische Publicaties 1).
- Uerpmann, H.P., 1973: Animal bone finds and economic archaeology: a critical study of 'osteological' method, *World Archaeology* 4 (3), 307-322.
- Velde, van der, H.M., Ostkamp, S., Veldman, H.A.P. en Wyns, S. (red.), 2009: *Venlo aan de Maas: van vicus tot stad. Sporen van een Romeinse nederzetting en stadsontwikkeling uit de Middeleeuwen en Nieuwe tijd in het plangebied Maasboulevard*, Amersfoort (ADC Monografie 7 deel II), 554-556.

Internet pagina's

<http://www.mijnslager.info> (juni 2015)

Bijlage bij Appendix 1

Skeletelementen standaard vleesleveranciers

naam*	rund	schaap/ geit	varken/ zwijn	varken	LM	MM	LM/MM	SM	indet
Cranium									
Mandibula									
Dentes								1	
Dei									
Des									
Hyoid									
Atlas									
Axis									
Vert					2	4			
Vert ce					2	1			
Vert th					1	2	1		
Vert lu					1				
Sacrum									
Vertcau				1					
Sternum									
Costae					5	10	1		
Scapula					1				
Humerus	1	1							
Radius	3			1				1	
Ulna	1								
Car									
Metacarpus									
Ph 1	2								
Ph 2	1								
Ph 3									
Pelvis					7				
Femur	1		1	4					
Patella	1								
Tibia		1							
Fibula									
Astragalus									
Calcaneum									
Tars									
Metatarsus	2								
Mt2									
Mt4				1					
Mc/mt	1	1			1				
Sesamoidea									
Pb					1	1			
indet					1				
 totaal	13	3		7	22	18	2	2	

* conform Laboratorium protocol

Skeletelementen vogel deel 1

naam	kip	wilde eend	taling	eend	slobeend	smient
Cranium	1					
Max						
Mandibula		3				
Hyoid						
Kwadratum						
Pterygoideum						
Snavel		1				
Atlas						
Axis						
Vert ce						
Vert th						
Vert lu						
Synsacrum			1			
Vertcau						
Sternum				3	1	
Costae						
Scapula		2	2		1	
Humerus		2	2		1	
Radius		3	2			
Ulna			3	1		1
Car						
Carpometacarpus						1
Ph pedis						
Ph manus			1			
Ph 3						
Pelvis	1	1		1	1	
Femur			1	1	1	
Coracoid			1	1	2	
Tibiotarsus						1
Fibula						
Astragalus						
Calcaneum						
Tars						
Tarsometatarsus			2	1	2	1
Sesamoidea						
Furcula	1	2				
pb						
indet						
totaal	3	14	15	8	9	4

Skeletelementen vogel deel 2

naam	huisgans	gans	roek	vogel
Cranium		1		1
Max				
Mandibula				
Hyoid				
Kwadratum				
Pterygoideum				
Snavel				
Atlas				
Axis				
Vert ce				
Vert th				
Vert lu				
Synsacrum				1
Vertcau				2
Sternum				11
Costae				
Scapula				
Humerus			1	1
Radius				
Ulna				
Car				
Carpometacarpus	1			
Ph pedis				1
Ph manus				
Ph 3				
Pelvis				2
Femur				
Coracoid			1	12
Tibiotarsus				1
Fibula				
Astragalus				
Calcaneum				
Tars				
Tarsometatarsus				
Sesamoidea				
Furcula				1
Pb				15
indet				10
totaal	1	1	2	58

Appendix 2: Zeventiende-eeuwse visresten uit het Jeruzalemhofje te Leiden

B. Beerenhout

Als gevolg van een misverstand en verandering van inzicht* dient de lezer als de vondstlocatie van de visresten in het Jeruzalemhof niet een beerput maar een afvalkuil te lezen. Aan het eind van het rapport wordt een vergelijking gemaakt tussen deze “beerput” en die werkelijk aangetroffen op het terrein van het Sint Catharinagasthuis. Hoewel de vondstomstandigheden bij een afvalkuil en een beerput wat kunnen verschillen, zal dit ook weer niet zo ingrijpend zijn dat iedere vergelijking volkomen onbruikbaar zal zijn. Derhalve is de tekst van het rapport ongewijzigd gehandhaafd. De lezer zij hierop verdacht.

*mondelijke mededeling toenmalig veldwerkleider dhr. Van der Kooij.

In 2006 werd Archaeo-Zoo gevraagd visresten uit het oudste hofje van Leiden te onderzoeken. Die waren door leden van de Archeologische Werkgemeenschap Nederland (AWN) onder lastige omstandigheden geborgen tijdens een noodonderzoek ten tijde van de restauratie in 1994/5. Hoewel de determinatie van de visresten weldra gereed was, moest door tijdgebrek het eindverslag op zich laten wachten. Toen in 2008 een aanvang gemaakt werd met het onderzoek aan visresten die door de Archeologische Dienst Leiden aan de Aalmarkt opgegraven waren, was er alle aanleiding ook het verslag van het Jeruzalemhof tot een einde te brengen; nieuwsgierig als wij waren naar een vergelijking tussen het materiaal uit het Jeruzalemhof en het Catharijngasthuis aan de Aalmarkt.

1.0 Het onderzochte materiaal

Voor grondig archeologisch onderzoek tijdens de herbouw van huis 14 (en 15) bleek nauwelijks gelegenheid. Toen leden van de AWN de beerput bij huis 2 ontdekten, was alleen nog een snelle actie mogelijk. Daarbij werd uit de beerput in eerste instantie materiaal met de hand verzameld. Aangezien men zich realiseerde dat in zo'n geval alleen grote, duidelijk herkenbare resten verzameld zouden worden, heeft men vervolgens een groot zeefmonster genomen, dat door *Archaeo-Zoo* over de 2-mm zeef gevoerd werd. Dankzij deze strategie kan gesproken worden van een betrouwbare steekproef; zie tabel 1. Voor visonderzoek wordt de 2-mm zeef als standaard aangehouden, zij het dat tegenwoordig ook graag een blik op het 1-mm residu geworpen wordt om na te gaan of skeletmateriaal van kleine soorten niet de 2-mm zeef passeerde en zo buiten onze waarneming bleef. Het is namelijk gebleken dat veel paling-, haring- en spieringwervels door hun veelal geringe diameter voornamelijk op de 1-mm zeef worden aangetroffen. Toch waren dit belangrijke consumptievissen die we in de beerputten van de 17^e eeuw mogen verwachten. Wij troffen deze soorten niet in het residu op de 1-mm zeef aan.

De datering is gerelateerd aan het aangetroffen aardewerk, zijnde 17^e eeuw. Het materiaal heeft het vondstnummer 23 (59 visresten) & 31 (461 visresten) en het spoornummer 3 meegekregen.

2.0 Methode van onderzoek

Voor het onderzoek maakten wij gebruik van de vergelijkingscollectie van het Amsterdams Archeologisch Centrum (Universiteit van Amsterdam) en *Archaeo-Zoo*. Voor de kleinere fractie werd gebruik gemaakt van een binoculair, vergrotingsmaatstaf 10x. De data zijn opgeslagen in een Excel-database; de codering is conform het *Laboratoriumprotocol ROB*, Amersfoort 1997 (aangepaste versie *Archaeo-Zoo* 2007).

3.0 Vraagstellingen

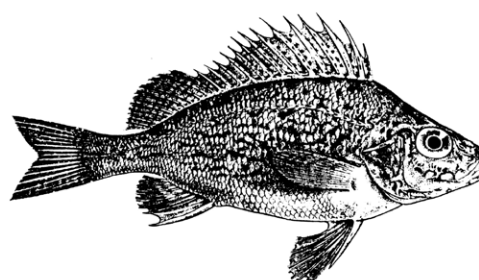
Standaard wordt bij ichthyo-archeologisch onderzoek aandacht geschonken aan de volgende vragen:

- wat is het aangetroffen soortenspectrum
- zijn er bij het bot verschijnselen die naar de menselijke samenleving verwijzen
- waar zou de vis vandaan gekomen kunnen zijn?

4.0 Eerste resultaten

4.1 Soortenspectrum

Aangetroffen zijn 7 families met tezamen 12 soorten; zie tabel 1. Het zijn zowel zoetwater- als zeevissen. Visserijkundig rekenen wij de paling (*Anguilla anguilla*) tot de zoetwatervis. Alleen daar wordt deze vis gevangen. Iets dergelijks geldt overigens ook voor de bot (*Platichthys flesus*). 21,1% van de onderzochte visresten is dan van zoetwatervis afkomstig. De zeevis maakt dan met 78,9% de meerderheid uit. Dit percentage staat op het conto van drie families; zie tabel 2. In de eerste plaats gaat het om de kabeljauw (*Gadus morhua*), waarvan al het materiaal met de hand verzameld werd, gevolgd door de leden van de platvisfamilie (Pleuronectidae) en die van de witvisfamilie (Cyprinidae). Werde de commercieel belangrijke haring alleen op de 2-mm zeef aangetroffen, de platvis werd zowel op de zeef als met de hand verzameld.

Afb. 1. Pos (*Gymnocephalus cernuus*).
Uit Nijssen & De Groot.

familie	soort	naam	zeef (2mm)	hand	totaal	fam.	% fam.
Anguillidae	<i>Anguilla anguilla</i>	paling	1	0	1	1	0,4
Clupeidae	<i>Clupea harengus</i>	haring	42	0	42	42	13,1
Cyprinidae	<i>Abramis brama</i>	brasem		5	5	51	15,9
Cyprinidae	<i>Rutilus rutilus</i>	blankvoorn	1	0	1		
	onbekend	witvis	38	7	45		
Esocidae	<i>Esox lucius</i>	snoek	0	1	1	1	0,4
Gadidae	<i>Gadus morhua</i>	kabeljauw	0	99	99	115	35,9
	<i>Melanogrammus aeglefinus</i>	schelvis	1	0	1		
	<i>Merlangius merlangus</i>	wijting	2	0	2		
	onbekend		1	12	13		
Percidae	<i>Gymnocephalus cernuus</i>	pos	4	0	4	12	3,7
	<i>Perca fluviatilis</i>	baars	8	0	8		
Pleuronectidae	<i>Pleuronectes platessa</i>	schol	8	3	11	98	30,6
	<i>Platichthys flesus</i>	bot	1	0	1		
	<i>Limanda limanda</i>	schar	4	0	4		
	onbekend	platvis	51	31	82		
onbekend	onbekend	indet.	139	61	200	nvt.	nvt.
		totaal	301	219	520		100

tabel 1. Soortenspectrum naar vondstcategorie.

soort	watertype			vondstpercentage			mai		
	zout	brak	zoet	marien	brak	zoet	marien	brak	zoet
haring	x			13,1			1		
kabeljauw	x			30,8			2		
schelvis	x			0,4			1		
wijting	x			0,7			1		
gadidae	x			3,7			0		
schol	x			3,4			2		
schar	x			1,2			1		
platvis	x	(x)	(x)	25,6	pm		nvt.	pm	0
paling		(x)	x		pm	0,4		pm	1
pos		(x)	x		pm	1,2		pm	1
bot	(x)	(x)	x		pm	0,4	pm	pm	1
brasem		(x)	x			1,7		pm	1
blankvoorn			x			0,4			1
witvis			x			14,1		pm	1
snoek			x			0,4			1
baars			x			2,5			1
totaal				78,9		21,1	8		8

Tabel 2. Vissoorten en leefgebied.

Soms was het wel mogelijk de familie vast te stellen, maar niet de soort. Fragmentatie kan daarvan de oorzaak zijn, maar ook zeer grote overeenstemming tussen het skeletmateriaal van de soorten binnen een familie. Dat is in hoge mate het geval binnen de witvisfamilie (Cyprinidae) en de platvisfamilie (Pleuronectidae).

4.2 Het minimum aantal individuen (mai) in de assemblage

Voor het minimum aantal vissen dat is aangetroffen, zie tabel 2 en 3. Het mai wordt bepaald aan de hand van unieke (eenmalig voorkomend) en gepaarde (eenmalig aan beide zijden van de wervelkolom voorkomend) skelet-elementen. In tabel 3 gaat het om elementen uit de kop (*praevomer*, *dentale*, *exoccipitale*, *operculum*, *suboperculum*) en de schoudergordel met de borstvinnen (*posttemporale*, *cleithrum*).

In principe worden de visresten op familie-niveau buiten beschouwing gelaten, maar zij kunnen toch incidenteel een rol vervullen. Zo komt bij de platvisfamilie een uniek skelet-element voor (*os anale*), maar de vorm is bij de bot, de schol en de schar identiek. We troffen 4 keer een *os anale* aan, dus van zeker 4 platvissen. Die zouden dus van deze soorten afkomstig kunnen zijn. Op andere gronden bepaalden wij evenwel in totaal 4 platvissen, waarmee de rol van het *os anale* uitgespeeld is. Eenzelfde afweging vond plaats bij de Gadidae. Op familie-niveau bevond zich nog een fragment van een *exoccipitale*. Het *exoccipitale* bepaalde het mai (2) voor de kabeljauw; dat op familie-niveau zou dus (theoretisch) bij een schelvis of wijting kunnen horen.

Uiteindelijk gaat het dus om minimaal 16 vissen. Het zal ieder duidelijk zijn dat dit bezijden de waarheid is. In de huishouding(en) die van de beerput gebruik maakte(n) gedurende deze eeuw, zal aanzienlijk meer vis gegeten zijn.

Uitgaande van het mai met minimaal 16 vissen, ligt de verhouding tussen de zoetwatervis en de zeevis anders dan op grond van het aantal aangetroffen resten. Opmerkelijk is dat beide min of meer in evenwicht zijn. Dat is niet zo gebruikelijk, want op grond van zowel historisch als ichthyo-archeologisch onderzoek is er in de 17^e eeuw een algemene voorkeur voor zeevis.

In tabel 3 wordt ook aangegeven uit welke lichaamszone het vondstmateriaal afkomstig is. Er is een driedeling aangehouden. Allereerst de kop met de schedel, de kaken, de kieuwdeksels en het kieuwapparaat. De schoudergordel bestaat uit een serie skelet-elementen die de borstvinnen dragen en die uiteindelijk tezamen met het cranium verbonden zijn. Volgt ten slotte de romp. Zoals uit de tabel blijkt, zijn de kop-elementen meestal aanwezig tezamen met elementen uit andere lichaamszones. Kennelijk heeft men de vis altijd met kop aangeschaft. De (incidentele?) koop van een losse kabeljauwkop behoort evenwel tot de mogelijkheden.

naam	totaal	mai	lichaamszone				Opmerking
			gebaseerd op	kop	schouder	romp	
paling	1	1	<i>praevomer</i>	1	0	0	
haring	42	1	<i>cleithrum l.</i>	13	1	28	
brasem	5	1	<i>operculum l.</i>	5	0	0	
blankvoorn	1	1	<i>vertebra 1</i>	0	0	1	
witvis	45	1	<i>cleithrum r.</i>	10	3	32	
snoek	1	1	<i>dentale r.</i>	1	0	0	
kabeljauw	99	2	<i>exoccipitale</i>	67	7	25	
schelvis	1	1	<i>operculum r.</i>	1	0	0	
wijting	2	1	<i>suboperculum r.</i>	2	0	0	
gadide	13	0	<i>exoccipitale</i>	10	0	3	
pos	4	1	<i>operculum r.</i>	3	0	1	
baars	8	1	<i>cleithrum l.</i>	2	2	2	excl. schubben
schol	11	2	<i>posttemporale l.</i>	11	0	0	
bot	1	1	<i>cleithrum l.</i>	1	0	0	
schar	4	1	<i>operculum r.</i>	4	0	0	
platvis	82	nvt.	nvt.	36	3	43	
onbekend	200	nvt.	nvt.	13	0	98	excl. indet & schubben
totaal	520	16		180	16	233	

Tabel 3. Minimum aantal vissen en herkomst elementen naar lichaamszone.

4.3 Verschijnselen van niet-natuurlijke oorsprong

In deze paragraaf worden verschijnselen beschreven die bij of op het onderzochte bot werden aangetroffen en niet van natuurlijke oorsprong zijn.

4.3.1 Hak- en snijsporen

Bij een beperkt aantal visresten zijn hak- of snijsporen aangetroffen; zie tabel 4. Die kunnen veroorzaakt zijn tijdens handelingen ter voorbereiding van de voedselbereiding, zoals het schoonmaken, fileren of in moten opdelen van de vis. Wanneer het om grote vis gaat, kan daarbij het hakmes gehanteerd worden. In dat kader is het niet verwonderlijk de haksporen op de grote, met de hand verzamelde resten van de kabeljauw aan te treffen. In alle gevallen gaat het om skelet-elementen uit de kop. Grote kabeljauwkoppen werden apart, al dan niet gezouten, op de markt gebracht. Het zachte achterste vleezige deel van de mondholte, de "tong", vormde een bijzondere delicatessen, iets wat wij in onze 21ste Nederlandse samenleving goeddeels vergeten zijn. Om de tong te bemachtigen werd de kop doorgemaakt. Zeer grote koppen werden gevierendeeld door de twee helften nogmaals door te hakken. Van deze procedure treffen we in het materiaal uit het Jeruzalemhof ook voorbeelden aan. Zo werd op een rechter onderkaak (*dentale*) daar waar die indirect verbonden was met het linker kaakdeel, de *symphyse*, een hakspoor aangetroffen. Daar werden de beide kaakhelften dus met geweld gescheiden. Het doorklievde tongbeen (*vomer*) wijst op het overlangs doorhakken van de kop. Het overdwars (transversaal) doorhakken van de kop veroorzaakte het doorhakken van een groter aantal botelementen en wanneer we het hakmes van boven naar beneden richting bek laten gaan, zijn dat achtereenvolgens de hersenschedel, de schedelbasis (*parasphenoi-*

Foto 1. Doorgemaakt vomer van een kabeljauw; rechts een recent compleet element.

fam./soort	element	aantal elementen	hakspoor	snij spoor	opmerkingen
kabeljauw	<i>vomer</i>	1	x		in lengte doorgehakt
kabeljauw	<i>dentale</i>	1	x		door de <i>symphyse</i>
kabeljauw	<i>hyomandibulare</i>	1	x		
kabeljauw	<i>parasphenoideum</i>	1	x		transversaal doorgehakt
kabeljauw	<i>ptericum</i>	1	x		transversaal doorgehakt
kabeljauw	<i>branchiostegale</i>	2	x		transversaal doorgehakt
kabeljauw	kieuwskelet	1	x		transversaal doorgehakt
kabeljauw	rompwervel	4	x		transversaal doorgehakt
kabeljauw	staartwervel	1	x		transversaal doorgehakt
gadide	<i>cleithrum</i>	2	x		fragmenten met hakspoor
gadide	<i>branchiostegale</i>	1		x	doorgesneden
haring	<i>branchiostegale</i>	1		x	doorgesneden
platvis	rompwervel	2		x	lateraal snijspoor
platvis	rompwervel	1		x	transversaal snijspoor
platvis	staartwervel	2		x	lateraal snijspoor; gecalcineerd
platvis	staartwervel	1		x	transversaal snijspoor; verkoold
platvis	vinstraal	1		x	doorgesneden
		24	8	9	

Tabel 4. Hak- en snijsporen.

deum), het *hyomandibulare*, het kieuwskelet en de keelstekels (*branchiostegale*) die onderaan de kop ter versteviging van een flexibele huidplooi de kieuwholte afsluiten.

Het onderscheid tussen een hak- en snijspoor is bij visresten vrij subjectief. Het hier gehanteerde criterium is de kracht die gebruikt moet worden om het bot te doorklieven. Betreft het dan een stevig, vrij groot skelet-element, wordt incidenteel de poging zelfs meerdere malen herhaald omdat de eerste poging mislukte, dan wordt van een hakspoor gesproken. Er bestaat m.a.w. ook de mogelijkheid dat het hakmes door dun of vrij fragiel bot gegaan is. Een voorbeeld daarvan treffen we in tabel 4 aan bij een *branchiostegale* van een niet te identificeren soort (op familieniveau: een gadide). Gezien de geringe kracht die voor het splijten van het element nodig was, is dit gladde spoor onder de snijsporen gerangschikt.

Bij snijsporen gaat de gedachte uit naar het schoonmaken, fileren en opdelen van veelal kleine vis, zoals de haring en de platvis. Maar ze kunnen ook ontstaan zijn tijdens de consumptie van complete vis, waarbij men een mes hanteerde. De doorgesneden vinstraal van een platvis attendeert ons erop dat men blijkbaar de vinnen verwijderde. De transversale snijsporen wijzen op het opdelen in moten, waarbij het mes dwars op de wervelkolom stond. De laterale sporen op het bot geven aan dat men de wervelkolom heeft willen verwijderen omwille van filés of tijdens de maaltijd het bereide vlees van de wervelkolom heeft losgesneden. In dat geval gaat het mes van kop naar staart over de wervels heen.

4.3.2 Verbranding

Onder de visresten waren er 19 die met vuur in aanraking gekomen waren. Een vijftal was in meer of mindere mate verkoold, terwijl 14 wervels gecalcineerd bleken; zie tabel 5. Verkooling treedt op wanneer de verbranding zonder (voldoende) zuurstof heeft plaatsgevonden; bij calcinatie zijn alle brandbare stoffen uit het bot verdwenen en rest slechts het kalklichaam. Vis kan op verschillende manieren bereid worden, zoals grillen op een open rooster boven een (houtschool)vuur, smoren boven een zacht vuur of koken. Bij het grillen is er de meeste kans dat de vis met vuur of een te hoge temperatuur in aanraking komt.

Foto 2. Transversaal doorgehakte rompwervel van een kabeljauw; haksporen in de *processus*.

fam./soort	element	aantal	verkoold	gecalcineerd	opmerkingen
haring	rompwervel	2		x	
haring	staartwervel	3		x	
haring	staartwervel	3	x		
platvis	rompwervel	1		x	
platvis	staartwervel	1	x		vetglans
platvis	staartwervel	2		x	met snijspoor
platvis	staartwervel	4		x	
platvis	staartwervel	1	x		met snijspoor
onbekend	kiewapparaat	1		x	
onbekend	vinstraal	1		x	borstvin
		19	5	14	

Tabel 5. Sporen van verbranding.

Dit in combinatie met het nog vochtige vlees kan incidenteel tot (plaatselijke) verkoling leiden. Dat kan ook gebeuren als vis gesmoord of gekookt wordt, waarbij het bot zich langdurig te dicht bij de warmtebron bevonden heeft. Menigeen zal zich een huiselijk drama kunnen herinneren, waarbij de met zorg bereide maaltijd op een onbewaakt ogenblik droogkookte en verbrandde, waardoor op de bodem van de pan een verkoold, oneetbare zwarte massa ontstond die zich maar moeilijk liet verwijderen. Maar dit zijn uitzonderlijke situaties; voor de in de beerput aangetroffen verbrande resten kan de gedachte beter uitgaan naar keuken- en etensresten die eens in de haard geworpen werden. Dat zal zeker in de winterperiode met enige regelmaat zijn gebeurd. Als de haard werd schoongemaakt, gingen de resten met de as naar de beerput of de mestvaalt.

Bij drie platviswervels is ook een snijspoor aangetroffen; zie ook § 4.3.1. Alle verbrande wervels zijn op de 2-mm zeef aangetroffen. Blijkbaar bereide men kleine vis op een andere manier dan grote als van de kabeljauw, of liep de kleine vis meer risico verbrand te raken.

4.3.3 Vraat en digestie

Op drie elementen van grote kabeljauw kwamen vraatsporen voor; zie tabel 6. Die op een *branchiostegale* wijzen in de richting van een hond, reden aan te nemen dat de sporen op het andere *branchiostegale* ook van die/een hond afkomstig zullen zijn. Op het *cleithrum* (element dat de borstvin draagt) komen kleine driehoekige indrukken voor, hoogstwaarschijnlijk achtergelaten door de hoektanden van een kat die zich aan het visafval of de maaltijddresten tegoed heeft gedaan. Uit deze gebitsindrukken kan worden afgeleid dat het kennelijk was toegestaan in de woningen een huisdier te houden.

Ten slotte is er nog een sterk vervormde platviswervel, waarvan op grond van de vervorming kan worden aangenomen dat die eens het maag/darmstelsel passeerde. Onder invloed van zuren en enzymen die het bot week maken en het samentrekken van maag en darmen treedt vervorming op. Als het spijsverterings-

Foto 3. Vraatsporen; boven van een kat, onder van mogelijk een hond.

fam./soort	element	aantal	vervormd	gebtsindruk	opmerkingen
kabeljauw	<i>branchiostegale</i>	1		knauw	
kabeljauw	<i>branchiostegale</i>	1		vraat	hond
gadide	<i>cleithrum</i>	1		vraat	kat
platvis	rompwervel	1	x		
		4	1	3	

Tabel 6. Sporen van digestie en vraat.

stelsel niet te lang is, bestaat de mogelijkheid dat incidenteel dergelijk vervormd bot met de feces het lichaam weer verlaat. Hierbij moeten we in de eerste plaats weer aan de hond denken. Blijkbaar heeft men ooit ook diens uitwerpselen in de beerput gedeponeed.

4.4 Visgrootte

Het onderzochte materiaal laat bij eerste waarneming een tweedeling zien. Aan de ene kant het handverzamelde materiaal waarbij vooral de grootte van de elementen van de kabeljauw opvalt, aan de andere kant de veel kleinere visresten die voornamelijk uit het zeefmonster te voorschijn kwamen.

Tijdens het onderzoek registreerden wij regelmatig of wij een botje gerelateerd aan de bekende gemiddelde grootte opmerkelijk groot of juist klein vonden. Daarbij maakten wij zo mogelijk van de registratiegegevens van de geraadpleegde vergelijkingscollecties gebruik.

In de achterliggende decennia heeft biometrisch onderzoek aan commercieel belangrijke vissoorten plaatsgevonden, waarbij men de relatie tussen maateenheden van specifieke skeletelementen en de individuele lengte onderzocht. Van de resultaten kan het ichthyo-archeologisch onderzoek profiteren. Wat het Jeruzalemhof betreft gaat het dan om een herberekening van de grootte/lengte van platvis, snoek en kabeljauw.

Mannelijke palingen worden maximaal ca. 40 cm, vrouwelijke 120 cm. De sexe van de paling in de beerput van het Jeruzalemhof is op grond van de veronderstelde grootte niet te bepalen. De lengte rond 35 cm is heel gebruikelijk bij 17^e eeuwse palingresten in Holland, zoals dat ook bij het onderzoek aan een beerput op het terrein van het Catharijngasthuis in Leiden weer naar voren kwam¹⁰.

De grootte van de kabeljauw is opmerkelijk in het licht van de grootte van de andere soorten. Het aantal aangetroffen wervels is beperkt, t.w. 6 thoracale, 9 rompwervels en 9 staartwervels. Een

Foto 4. Platviswervel met metabole distorsie.

	maximaal* cm	berekend	indruk ca.
paling	118		35
haring	32		25
brasem	84		30
blankvoorn	43		25
snoek	137	34,6	
kabeljauw	139	71,9	
kabeljauw		104,7	
schelvis	92		35
wijting	56		30
pos	20		15
baars	56		30
schol	63		35
bot	57		
schar	41		
platvis		26,0	
platvis		32,2	

Tabel 7. Visgrootte.

* Ned. hengelse record in Nijssen & De Groot

10 Beerenhout 2009.

kabeljauw heeft 49 tot 56 wervels, waaronder 31 tot 35 staartwervels¹¹. Het minimum aantal kabeljauwen is 2. Dat roept de vraag op waar de overige wervels gebleven zijn. Zijn die door een hond stukgeknaagd of - en dat is waarschijnlijker - heeft men nooit een hele kabeljauw gekocht en alleen maar koppen en moten? De thoracale wervels - die uitzonderlijk groot zijn - bevinden zich direct achter de kop en kunnen zich in een moot bevonden hebben of zaten nog aan de kop toen die op de markt verworven werd; zie ook § 4.3.1.

De grootte van de platvis kan bepaald worden aan de hand van het *os anale*, wat 2 maten oplevert. Schar wordt maximaal 42 cm, bot 60 cm en schol 90 cm¹². Dat betekent dat bij een berekende maat van 26 en 32 cm het *os anale* niet aan een van de drie soorten kan worden toegekend. Dat was wel het geval geweest bij een maat boven ca. 60 cm; dan was het zeker om schol gegaan. Schol werd in de 17^e eeuw van de platvissen het meeste geconsumeerd. Uit ons onderzoek blijkt dat ook de schar populair was; zie tabel 1. Gezien onze indruk dat men in het hofje zelden echt grote vis aanschafte, zal de aangeschafte platvis voornamelijk uit vis van beperkte grootte bestaan en daar hoort dan niet of bij uitzondering grote, dure schol bij, maar eerder “grote” schar.

Foto 5. Samengegroeide thoracale wervels van een zeer grote kabeljauw.

5.0 Visconsumptie in het Jeruzalemhof

5.1 Stichting en reglementering

Het Jeruzalemhofje is het oudste hofje van Leiden, gesticht door koopman Wouter IJsbrandtsz in 1467. Wouter IJsbrandtsz was drapenier (handelaar in laken) en bekleedde diverse functies in het stadsbestuur. Hij bezocht in 1462 Jeruzalem en trad toe tot de Jeruzalembroederschap. Hij liet 13 huisjes voor gratis huisvesting van arme mannen bouwen en een kleine kapel, waar ook de Broederschap bijeen kwam. Als een man een echtgenote had, mocht zij bij hem wonen zolang hij leefde. E.e.a. om zijn “gemak te doen”. Een weduwe moest het hofje verlaten. Zij kon dan met voorrang bij het Elizabethgasthuis terecht¹³.

Afb. 2. Deel van het paneel dat ooit in de kapel hing met de namen van de leden van de Jeruzalembroederschap; Wouter IJsbrantsz 2e van links. Uit *Leermakers & Donkersloot* p. 68.

11 Knorr 1974 p. 9.

12 Nijssen & De Groot.

13 *Leermakers & Donkersloot* p. 51 & 60.

Tegenover de strenge gebruiksregels stonden diverse giften, de preuven. Bij het Jeruzalemhof ging het onder meer om geld, brood, bier, turf, vlees en haring. Op Palmzondag was er een feestmaal¹⁴.

In de 2^e helft van de 16^e eeuw ontstonden er financiële problemen en begon het onderhoud te wensen over te laten. Er waren minder inkomsten uit legaten, giften en collectes.

Na de Reformatie verandert het bestuur. De huiszittenmeesters¹⁵ werden nu benoemd door het stadsbestuur en dat benoemde bij voorkeur gereformeerde huiszittenmeesters. In 1572 werd de katholieke eredienst afgeschaft. Het Jeruzalemhof kreeg in 1630 een nieuw reglement¹⁶.

De 17^e eeuw was voor de hofjesbewoners een Gouden Eeuw. De stad was rijk genoeg om het huiszittenhuis te subsidiëren.

In de 18^e eeuw heerste er een grote armoede door een algemene economische teruggang en zocht de stad naar allerlei middelen om haar armen te kunnen blijven onderhouden. Zo werd er beknibbeld op de preuven. Maar deze fase valt buiten ons bestek.

5.2 De stedelijke vismarkt

De huiszittenmeesters beheerden de giften en schenkingen die bestemd waren voor de ondersteuning van de armen. Daar kon ook het beheer van een hofje onder vallen. Het was uiteraard zaak de financiële middelen zo efficiënt mogelijk aan te wenden. De ingekochte voorraden uit te delen (levens)middelen werden centraal opgeslagen in een "huiszittenhuis". Daar werden voor de armen soms ook warme maaltijden bereid en uitgedeeld¹⁷. We kunnen voorshands aannemen dat bewoners van een hofje hun eigen maaltijden verzorgden, waarbij de preuven uiteraard een bepalende rol speelden. De ter beschikking gestelde middelen zullen weinig ruimte gegeven hebben om een rijke maaltijd te bereiden. Maar zoals uit het stichtingsreglement blijkt, was er wel wat extra's op kerkelijke hoogtijdagen; zie § 5.1.

Hoewel de bewoners van het Jeruzalemhofje in de 17^e eeuw niet meer a priori tot leden van de katholieke kerk behoorden, is het niet uit te sluiten dat zij (merendeels) de oude traditie van de vastendagen handhaafden. Dat betekende een regelmatig beroep op de vismarkt. Zoals uit de stichtingsacte blijkt, kregen de bewoners al haring van de huiszittenmeesters. Dat zal zoute haring geweest zijn. Die werd centraal ingekocht en opgeslagen en was in de 17^e eeuw redelijk goedkoop. De haringvisserij en daaraan gerelateerde haringnijverheid had in de 16^e eeuw een ongekennde omvang genomen en lag aan de basis van de Gouden Eeuw. De handel in Hollandse haring strekte zich over heel Europa uit¹⁸. Haring, brood en bier waren de standaardvoedingsmiddelen voor de werkende klasse en – uiteraard - de armen.

Wilde een bewoner van het hofje ter gelegenheid van een religieus hoogtepunt een bijzondere maaltijd bereiden, zou hij zich naar de stedelijke vismarkt kunnen begeven. Daar werd in de 17^e eeuw volop vis aangeboden. De prijs was afhankelijk van het aanbod en we mogen aannemen dat grote vis relatief duur was. Grote vis heeft namelijk niet alleen meer status, maar heeft naar verhouding tot het consumeerbare deel ook minder "graat". Op de markt had men verschillende "hoeken", waar men respectievelijk verse zee- of zoetwatervis aanbood, of geconserveerde vis. Bij geconserveerde vis moet de gedachte niet alleen naar zoute haring uitgaan, want ook paling, brasem en andere zoetwatervis werden zo geconserveerd. En dan was er nog de gedroogde vis. Dat was niet louter de geïmporteerde Scandinavische stok- en klipvis, maar ook gedroogde vis uit de vissersdorpen aan de kust zoals gedroogde platvis en haring. Omdat het drogen van vette vis als haring in ons klimaat problemen oplevert, was men in de Middeleeuwen al begonnen met het kunstmatig drogen van deze vis, wat een geliefd (export)product opleverde, de later internationaal geroemde bokking uit de vissersdorpen aan de Zuiderzee. Kortom, de bevolking van Leiden met zo'n 60.000 zielen in de 17^e eeuw¹⁹ had een breed assortiment waaruit gekozen kon worden. Maar wanneer er voldoende aanbod aan zeevis was, ging toch vooral daarnaar de belangstelling uit. Zoetwatervis was minder populair geworden. Door de sterke groei van de steden en de in die steden uitgeoefende nijverheden was het stedelijke water sterk verontreinigd geraakt. Werd het stedelijke viswater aanvankelijk in voorgaande tijden nog verpacht, nu was daar geen belangstelling meer voor. De consumenten vertrouwden de zoetwatervis uit dergelijk water niet meer. Zo ontstond op de markt de hoek voor de "riviervishandel", aangezien men aannam dat vis uit stromend water wel betrouwbaar zou zijn en goed zou smaken. Maar onder die noemer werd ook vis verkocht uit het open buitenwater, zoals uit het Leidse Meer.

14 Leermakers & Donkersloot p. 61.

15 Personen die zorg dragen voor "huiszittende" (thuiswonende) armen, die onderdak kregen om bedelen te voorkomen. Aanvankelijk een aanstelling vanuit het kerkelijke parochiebestuur, later door het stadsbestuur.

16 Leermakers & Donkersloot p. 51 & 61.

17 Leermakers & Donkersloot p. 253.

18 Jappe Alberts et al. p. 224 & 299.

19 Houtte p. 116.

Als we nu kijken wat er aan soorten in de beerput werd aangetroffen, blijkt dat afgaande op het mai toch ook veel zoetwatervis te zijn; zie tabel 2. Bij het vondstpercentage aan skeletresten ligt weliswaar de nadruk op de zeevis met 78,9%. Dit hoge percentage wordt in hoge mate veroorzaakt door de zeer grote resten van de kabeljauw (30,8%) die met de hand verzameld werden. Als eerder betoogd zal het daarbij om losse koppen en moten gaan, niet om complete vis; zie § 4.4. Grote visresten worden niet alleen makkelijker met het oog tijdens archeologische activiteiten herkend en daardoor met de hand verzameld dan de kleinere resten, de kans dat resten van kleine vis bewaard blijven is ook geringer; zie tabel 3. Veelal ligt het accent dan op de grotere en steviger elementen uit de kop. Ook wervels blijven in het algemeen goed bewaard en zo verwondert het bijvoorbeeld van de snoek geen enkele wervel te hebben gevonden. Daarvoor kunnen meerdere mogelijke oorzaken gegeven worden. Enerzijds kan de aanschaf van snoek zeer zelden hebben plaatsgevonden. De vondst is daarmee een toevalstreffer, aangezien de resten zich sterk door de inhoud van de beerput verspreid kunnen hebben. Anderzijds kan visafval of een maaltijrest door huisdieren opgegeten zijn. Het is zeker dat die voorkwamen; zie § 4.3.3. Daar zou een derde mogelijkheid aan kunnen worden toegevoegd. Bij de voedselbereiding werd in de 17^e eeuw (en later) regelmatig azijn gebruikt en azijn lost het bot op. Alleen is het hier niet zeker of de bewoners van het hofje zich de aanschaf van azijn konden veroorloven, laat staan dat zij om culinaire redenen dit ingrediënt onmisbaar mochten hebben geacht.

De snoek is een zeer gewaardeerde zoetwatervis, die zeker niet echt goedkoop geweest zal zijn. Een vis voor een bijzondere gelegenheid dus. Brasem is ook altijd graag gegeten. Toen de karper in de loop van de 13^e eeuw steeds vaker op de markt kwam, verdrong in feite deze vis de brasem van zijn plaats, die volgens sommigen eenmaal groot geworden “gronderig” smaakt. Brasem was daarmee een tweede keus onder de grote witvissoorten geworden. Over de kleine pos zijn we nader geïnformeerd. In de 16^e eeuw werd het visje in betere kringen nog opgevat als een “borrelhapje”, een appetizer die de buik niet vult²⁰. Maar in de loop van deze eeuw behoorde het met alle overige “binnengaatse” vis tot het volksvoedsel, zijnde vissoorten die “*veel bij den armen luijden gefoet werden*” als “*cleijne palinck, pricken, spierinck, post of penne*”²¹. Kortom, wat de bewoners van het hofje op de vismarkt kochten diende goedkoop te zijn en dat waren in het bijzonder de zoetwatervissen. Andere goedkope vis was zeevis die massaal op de markt kwam. Dan ging het vooral om de kleinere exemplaren, zoals incidenteel een kleine schelvis of wijting, maar vooral kleine platvis; zie § 4.4. De aanschaf van een grote kabeljauwkop of een deel daarvan, of een moot(je), moet een uitzondering zijn geweest.

5.3 Herkomst van de vis op de vismarkt

De vis die aan de Noordzeekust gevangen werd, werd dagelijks in de regio uitgevent of door handelaren op de markt gebracht. Het uitventen geschiedde merendeels door de vissersvrouwen, die hun vrachtje in het algemeen in een mand op het hoofd droegen. Delicate, meer kostbare vis werd in een mand aan de arm gedragen. De afzet op de stedelijke markten was aan strenge regels gebonden, die niet alleen de kwaliteit moesten waarborgen, maar er in de eerste plaats op gericht waren de burgerij van goede en goedkope levensmiddelen als vis te voorzien. Voor Leiden geldt dat sedert de 16^e eeuw tweemaal daags vis werd aangevoerd uit Katwijk aan Zee en Noordwijk aan Zee. De voor de kust gevangen vis werd daar met pinken gevangen, aangeland en gereglementeerd bij afslag verkocht. Wel bestond er de gelegenheid om op het strand rechtstreeks vis te kopen voor individueel gebruik. De bijzondere vis werd apart uitgestald en verkocht. Dat konden bijzondere soorten zijn, maar vaker ging het om uitzonderlijk grote

Afb. 3. Vissers en handelaren op weg naar de stedelijke markt; uitsnede tekening E. v.d. Velde (1587-1630). Uit Giepmans, uitsnede afb. 10: het strand bij Zandvoort.

20 Volgens de 16^e eeuwse Scheveningse visafslager Adriaen Coenen, geciteerd in: Ypma p. 30.

21 Geciteerd in Ypma, p. 54 (Gemeente Archief Amsterdam, Arch. Burgem., Gew. Aangel., III, p. 67 vo.).

exemplaren onder de kabeljauwen, schelvisen e.a. Doorsnee vis die in groten getale werd aangeland, werd per mand verkocht. Daarna werd de vis door de vishandelaren met paard en wagen naar de stedelijke markt gebracht. De Visbrug bij de centrale markt in Leiden was voor deze handelaren bestemd en moest ook door hen worden onderhouden²².

Niet onvermeld mogen de gebeurtenissen in het jaar 1613 blijven. Toen was voor de kust een overwacht groot aantal schelvisen gevangen, waardoor de handelaren uit Katwijk en Noordwijk plotseling met 192 wagens in Leiden verschenen. Op de laatste marktdag werden er nog zo'n 30.000 stuks afgezet²³. Dat moet met een bevolking van zo'n 40.000 zielen toch nog niet zo makkelijk geweest zijn, maar voor de armen zeker een buitenkansje. Daarbij moet in aanmerking genomen worden dat sedert de 16^e eeuw de voorkeur steeds meer naar de beter houdbare kabeljauw uitging. In betere kringen althans, want volgens de 16^e-eeuwse Scheveningse visafslager Adriaen Coenen is schelvis "*een ghemeen mans spijzen*", terwijl kabeljauw "*es voor die rijke, weelderige luyden, die haest die scelvisen sat worden*"²⁴. Het ruime aanbod en de beperkte houdbaarheid van de schelvis lagen daaraan ten grondslag. Grote kabeljauw was bij de kustvisserij een uitzondering. De meeste grote kabeljauw kwam ongetwijfeld uit de vissersnederzettingen in de Maasmonding, zoals Maassluis, Vlaardingen en Schiedam. Hier had men zich in deze visserij gespecialiseerd en aanvankelijk de kabeljauwpopulatie van de Doggersbank en iets later voor de Schotse kust geëxploiteerd, maar toen de Doggersbank steeds minder vis opleverde verlegde men zijn visterrein naar IJslaanse wateren. Daar werden in dit nog nauwelijks beviste water aanvankelijk nog veel grote exemplaren opgevisst, licht gezouten (gesteurd) om het bederf te vertragen en met snelle schepen naar de thuishaven gebracht. Een kabeljauw van 104 cm zoals onder de visresten uit het Jeruzalemhof werd aangetroffen zal tussen de 9 en 10 kg gewogen hebben, die van 72 cm rond 2½ kg²⁵.

De zoetwatervis moet uit de omgeving komen en werd in karen per schip aangevoerd. Er was de visser veel aan gelegen de vis in leven te houden, immers is levende vis verse vis ... Aanvoer uit het nabijgelegen Leidse Meer, dat weldra deel zou uitmaken van het uitdijende Haarlemmermeer, is een goede optie.

6.0 Vergelijking van het soortenspectrum met dat van het Catharijngasthuis

6.1 Inleiding

In deze paragraaf wordt het soortenspectrum van de beerput uit het Jeruzalemhof vergeleken met het spectrum dat in een beerput op het terrein van het Catharijngasthuis²⁶ te Leiden werd aangetroffen; zie tabel 8. In beide gevallen is de datering ruim, maar zeker is dat de beerput van het Catharijngasthuis ergens uit de 16^e eeuw stamt en de beerput uit het Jeruzalemhof ergens uit de 17^e eeuw. De stichting van een hofje was een uiting van armenzorg die aan het einde van de 14^e eeuw ontstond; gasthuizen waren in principe bedoeld voor de verpleging van zieken en gebrekkigen. Het waren nooit lieden van enige welstand die in de gasthuizen werden verpleegd, want die lieten zich thuis verplegen. Verzorging in een gasthuis valt net als de opvang in de hofjes te rangschikken onder de *charitas* en het financiële draagvlak werd ook hier verkregen door schenkingen en giften of enige ondersteuning van de stad. Dat betekende dat soberheid leidraad was. Noch het karakter van deze armenzorg, noch de financiering van deze instellingen zal ingrijpend veranderd zijn door de Reformatie en de afschaffing van de katholieke eredienst in de tweede helft van de 16^e eeuw. Opmerkelijk is dat er een zekere verwevenheid bestond tussen de verschillende vormen van armenzorg. Zo konden bedelaars en passanten veelal voor enkele dagen terecht in de gasthuizen. Voor hen werd binnen de instelling een apart gastenverblijf ingericht, de *beyerd* geheten. En zoals uit de stukken van het Jeruzalemhof blijkt, liet men de weduwen niet aan hun lot over, maar konden die met voorrang terecht in het Elizabethgasthuis als zij het hofje voor uitdrukkelijk arme mannen dienden te verlaten²⁷. Kortom, we mogen aannemen dat er een grote mate van overeenkomst heeft bestaan in wat men aan voedsel bereidde en aanbood. In principe schrale kost met af en toe iets extra's als daarvoor aanleiding bestond; zie ook § 5.2.

22 Giepmans et al. p. 41.

23 Pars 1697, geciteerd in Giepmans p. 40.

24 Egmond 1997, p. 39.

25 Knorr 1974 p. 13.

26 Beerenhout 2009.

27 Leermakers & Donkersloot p. 60.

familie	soort	naam	Catharijngasthuis 1500-1600			Jeruzalemhof 1600-1700		
			N totaal	% fam.	mai	mai	% fam.	N totaal
Anguillidae	<i>Anguilla anguilla</i>	paling	21	3,1	1	1	0,4	1
Cyprinidae	<i>Abramis brama</i>	brasem	34	29,6	4	1	15,9	5
	<i>Abramis bjoerkna</i>	blei	10		1	0		0
	<i>Abramis spec.</i>	brasem/blei	24		4	0		0
	<i>Carassius carassius</i>	kroeskarper	5		1	0		0
	<i>Leuciscus idus</i>	winde	1		1	0		0
	<i>Rutilus rutilus</i>	blankvoorn	21		6	1		1
	<i>Rutilus erythrophthalmus</i>	rietvoorn	2		1	0		0
	onbekend	witvis	104		nvt	1		45
Esocidae	<i>Esox lucius</i>	snoek	6	0,9	1	1	0,4	1
Osmeridae	<i>Osmerus eperlanus</i>	spiering	4	0,6	1	0		0
Percidae	<i>Gymnocephalus cernuus</i>	pos	2	8,4	1	1	3,7	4
	<i>Perca fluviatilis</i>	baars	55		4	1		8
	subtotaal		289	42,6	26	7	19,2	65
Clupeidae	<i>Clupea harengus</i>	haring	37	5,6	2	1	13,1	42
	<i>Alosa alosa</i>	elft	1		1	0		0
Gadidae	<i>Gadus morhua</i>	kabeljauw	33	18,8	3	2	35,9	99
	<i>Melanogrammus aeglefinus</i>	schelvis	34		6	1		1
	<i>Merlangius merlangus</i>	wijting	33		2	1		2
	onbekend		28		nvt	nvt		13
Triglidae	<i>Eutrigla gurnardus</i>	grauwe poon	1	0,1	1	0		0
Bothidae	<i>Scophthalmus maximus</i>	tarbot	5	0,7	1	0		0
Pleuronectidae	<i>Pleuronectes platessa</i>	schol	36	32,1	1	2	30,6	11
	<i>Platichthys flesus</i>	bot	7		1	1		1
	<i>Limanda limanda</i>	schar	0		nvt	1		4
	<i>Hippoglossus hippoglossus</i>	heilbot	1		1	0		0
	onbekend	platvis	174		6	0		82
	subtotaal		390	57,3	25	9	80,8	255
onbekend	Onbekend	onbekend	537					200
	totaal		1606	99,9	51	16	100	520

Tabel 8. Soortenspectrum.

6.2 Het vondstmateriaal

Aleer beide complexen met elkaar vergeleken worden, dient een kanttekening geplaatst te worden. Die betreft het verschil in verwerving van het vismateriaal. Bij het Catharijngasthuis gaat het om een reguliere opgraving, waarbij het mogelijk was de beerput geheel en gedegen te onderzoeken en te bemonsteren. Dat was bij de beerput van het Jeruzalemhofje niet het geval; zie § 1.0. Daar ging het om noodonderzoek. Bij beide opgravingen werd zowel met de hand als met de zeef vismateriaal verzameld, maar bij het Jeruzalemhof ligt het accent op de grote handverzamelde kabeljauwresten. Door het verschil in procedures is de hoeveelheid visresten bij het Catharijngasthuis aanmerkelijk groter dan bij het Jeruzalemhof. Hierdoor zijn bij het gasthuis meer soorten en kleine vissen tevoorschijn gekomen dan bij het hofje. Zo gaat het bij het Catharijngasthuis om 10 visfamilies en 21 soorten, bij het Jeruzalemhof om 7 families met tezamen 14 soorten.

6.3 *Verschillen en overeenkomsten tussen de visconsumptie*

In tabel 8 hebben we de bot onder de zeevis gerangschikt, hoewel hij meer in het brakke en zoete water van riviermondingen en het water achter de zeereep gevangen wordt. De Zuiderzee was in dat opzicht een goede plaats om bot te vangen en de bot uit het lichtbrakke IJ had een zekere faam. Opmerkelijk is desalniettemin het hoge percentage (42,6%) visresten in het gasthuis dat van zoetwatervis afkomstig is. Dat percentage ligt aanmerkelijk hoger dan in het hofje met 19,2%. Dat kan erop wijzen, dat er waarschijnlijk meer zoetwatervis geconsumeerd werd door minderbedeelden dan we aanvankelijk aannamen; zie § 5.2. Blijkbaar werd een breed assortiment aan zoetwatervis op de markt gebracht en daarbij ging het met name vooral om de in de delta ruim aanwezige witvis. Afgaand op het mai lag het accent op de brasem en de blankvoorn, net als in het hofje. Over de grootte van de paling die in het gasthuis verwerkt werd, zijn we nader geïnformeerd. Daarbij lag het accent op een grootte tussen 30 en 50 cm, d.i. paling die makkelijk gestoofd kan worden. Bij het Jeruzalemhof kon de grootte van de paling niet herleid worden, maar lijkt ergens rond de 40 cm te liggen. Werd de snoek in het Jeruzalemhof blijkbaar zelden aangeschaft, ook in het gasthuis is hij zelden gegeten. De andere predator van betekenis in de visfauna van de delta, de baars, blijkt wel met enige nadruk aangekocht te zijn en onderdeel te hebben uitgemaakt van de maaltijd. Blijkbaar was snoek toch een vis met een zekere status. Spiering zijn wij in het hof niet op de zeef tegengekomen, wel in het gasthuis. Spiering pleegt ten tijde van de Grote Vasten in grote scholen het binnenwater binnen te trekken. De visjes werden dan massaal gevangen en op de markt gebracht. Juist dit massale aanbod van kleine vis maakte spiering goedkoop, waardoor rijk en arm ervan gebruik kon maken. De opmerkelijke komkommergeur van de spiering was geen reden de vis links te laten liggen, want die geur verdwijnt bij het bakken of grillen.

57,3% van de visresten uit het gasthuis is van zeevis afkomstig. In het hof ligt dat percentage hoger met 80,8%. Dat laatste is waarschijnlijk veroorzaakt door de verzamelwijze. Opvallend is het procentuele verschil bij de haring op familieniveau. Dat ligt met 5,6% tegenover 13,1% in het hofje veel lager dan in het gasthuis. Toch was haring een redelijk goedkoop volksvoedsel. Een verklaring zou kunnen zijn, dat in het hofje de verstrekking van haring tot de vaste preuven behoorde. Een andere mogelijkheid is, dat men in het gasthuis de zoute haring niet verwerkte en als men haring aanschafte, dat verse haring uit Noordwijk of Katwijk was. Onder verwijzing naar het hoge percentage zoetwatervis die altijd vers zal zijn ingekocht, lijkt de voorkeur uit te gaan naar een voedselbereiding met verse vis, wat in de praktijk van het gasthuis vooral uit het koken van vis zal hebben bestaan. Grillen en stoven waren te omslachtig. Dan liever gekookte vis of visbouillon of vissoep. De zoute haring moeten we dan tot de extra's rekenen, eerder bestemd voor de passanten dan voor de zieken.

Bij de zeevis draait het voornamelijk om twee families, de Gadidae (kabeljauwfamilie) en de Pleuronectidae (platvis- of scholfamilie). Wat de kabeljauw betreft blijkt er in het hofje zo nu en dan een grote moot of een losse kop gekocht te zijn. Groot omdat we de grootte van de kabeljauw op de markt konden herberekenen. Die lag tussen de 72 en 104 cm. In het gasthuis was dat net zo met 77 en 105 cm. Doorgehakte kop-elementen ontbreken ook dan niet. Het is duidelijk dat het gasthuis en de hofbewoners zich van dezelfde markt bedienden. Jammer genoeg weten we niet hoe groot de schelvis uit de beerput van het hofje geweest is. We namen aan dat die zeker niet groot genoemd mag worden. In de put uit het gasthuis kwamen wel skelet-elementen te voorschijn die herberekening mogelijk maakten. De grootte ligt dan tussen 40 en 70 cm met het accent op ca. 55 cm. Dat is ook heden de meest voorkomende grootte (40-60 cm)²⁸. Inderdaad, grote schelvis ontbreekt, wat een aanwijzing kan zijn dat die niet voor aanschaf in aanmerking kwam en mogelijk te duur gevonden werd. Bij de platvis gaat het vooral om schol. Opmerkelijk is dat het aanwezigheidspercentage op familieniveau bij gasthuis en hof dicht bij elkaar ligt. Zij vormden blijkbaar een constante in de visconsumptie. De grootte van de aangeschafte platvis lag bij het Catharijngasthuis ergens tussen 26 en 39 cm, bij het hofje tussen de 26 en 32 cm. Het is duidelijk dat het ook dan om kleine, goedkopere vissen ging.

Onder de zeevis uit het gasthuis treffen we een drietal soorten aan die heden tot de betere vissoorten gerekend worden, de grauwe poon, de tarbot en de heilbot. De grauwe poon en de tarbot kunnen we rekenen tot de vangst van de kustvisserij. De heilbot is te beschouwen als bijvangst van de haringvisserij op volle zee. De grauwe poon is een vrij kleine vis, de andere soorten kunnen veel groter worden. Het valt niet te achterhalen of men van de tarbot en heilbot een compleet exemplaar heeft gekocht of slechts een deel. Waarschijnlijk het laatste en dan met nadruk op het minst aantrekkelijke deel dat aan het einde van de markt "in de verkoop" ging. Men voedde zijn zieken en gebrekkigen, maar het kon niet te veel geld kosten.

28 Knorr 1975 p. 15

Samenvattend kan gesteld worden, dat vergelijking van de twee beerputten het inzicht in de huishoudelijke economie binnen de armenzorg heeft versterkt, zij het dat er in het hofje nog ruimte was voor individuele keuzes in de aanschaf en de bereiding. Dat was voor de zieken en gebrekkigen in het gasthuis niet weggelegd, maar zij wisten zich in ieder geval verzekerd van voedzame kost.

7.0 Terugblik

Onderzocht werden de visresten uit een beerput uit de 17^e eeuw, aangetroffen in het Jeruzalemhof te Leiden. Daarin werden zowel zee- (78,9%) als zoetwatervissen (21,1%) aangetroffen; zie tabel 1. Daarmee is aan de eerste vraagstelling, van welke vissoorten resten in de beerput belandden voldaan. Bij het noodonderzoek werd een deel van het materiaal met de hand verzameld. Dat waren voornamelijk de resten van grote kabeljauwen. Daardoor is het percentage resten van zeevissen zo hoog en stemt de verhouding waarschijnlijk niet met de werkelijkheid overeen; zie § 4.2. Wanneer uitgegaan wordt van het minimum aantal individuen in de assemblage, zijn beide groepen evenredig vertegenwoordigd (50% = 8; zie tabel 2 & 3). Een aantal resten vertoonde verschijnselen die in verband met de bereiding en de consumptie gebracht kunnen worden; zie § 4.3. Dat waren hak- en snijsporen, resten die met hitte of vuur in aanraking waren gekomen en elementen met vraatsporen en kenmerken die op digestie wezen; zie tabel 4 t/m 6. In het laatste geval vormen die een aanwijzing voor de aanwezigheid van huisdieren in het hofje. Vervolgens is een poging ondernomen na te gaan hoe groot de vis was die werd aangeschaft; zie § 4.4 & tabel 7. Voor het merendeel van de resten moet daarbij op een indruk afgegaan worden. Alleen bij de snoek, de kabeljauw en de platvis was een berekening mogelijk m.b.v. een regressieformule. Opmerkelijk was de grootte van de kabeljauw. Aangezien er voornamelijk grote kopresten en een zeer beperkt aantal (grote) wervels werden aangetroffen, gaat het om de aanschaf van moten en losse koppen; zie § 4.4 & § 4.2.1. Daarmee is ook de tweede vraagstelling beantwoord of er bij het bot verschijnselen voorkomen die direct naar de menselijke samenleving verwijzen.

Na de beschrijving en eerste interpretatie van het vondstmateriaal is aandacht geschonken aan de visconsumptie in het Jeruzalemhof; zie § 5.0. Uit de stichtingsacte blijkt dat het verstrekken van haring tot de preuven behoorde. Haringresten zijn mogelijk mede daardoor in de beerput ruim vertegenwoordigd. Daarna is een beschrijving van de stedelijke markt gegeven in relatie tot het Jeruzalemhof. Wat was het aanbod, wie schafte aan en welke keuzes werden er gemaakt? Maar ook werd nagegaan waar de aangeboden vis vandaan kwam. De zeevis komt dan merendeels uit de vissersnederzettingen Katwijk en Noordwijk, maar grote kabeljauw en mogelijk bot komt uit de vissersnederzettingen in de Maasmonding, waar men gespecialiseerd was in de vangst op grote kabeljauw. Daarmee werd ook de laatste vraagstelling beantwoord.

Tenslotte is een vergelijking gemaakt tussen de inhoud van een beerput van het terrein van het Catharijngasthuis in Leiden en de beerput uit het Jeruzalemhof; § 6.0 & tabel 8. Die van het Catharijngasthuis is ergens in de 16^e eeuw in gebruik geweest, die van het hofje ergens in de 17^e eeuw. Gezien deze ruime dateringen is niet uit te sluiten dat de gebruikperiodes niet al te ver uiteen liggen. Bovendien maken beide instellingen deel uit van de stedelijke armenzorg. Aan hun basis stond de christelijke charitas en gasthuis en hof maakten in de 16^e en 17^e eeuw dezelfde politiek-maatschappelijke ontwikkelingen door.

In het Jeruzalemhof werd uiteraard niet alleen vis gegeten. In de beerput werden tussen de visresten ook wat resten van zoogdieren aangetroffen, vrij zeker afkomstig van rund en de resten van gevogelte. In het laatste geval ging het om kip, gans, maar vooral om wilde eend²⁹.

Bij het Catharijngasthuis werden aanzienlijk meer visresten verzameld dan bij het noodonderzoek in het Jeruzalemhof. Daardoor bleek het mogelijk de verworven informatie over het visgebruik in het hofje vergelijkenderwijs aan te vullen en nader te interpreteren. Duidelijk werd en niet als grote verrassing, dat men bij beide instellingen op dezelfde wijze van dezelfde markt gebruik had gemaakt. Dat werd vooral duidelijk bij de vergelijking van de kabeljauw en platvisresten. De (gemiddelde) grootte van deze soorten stemde bij het gasthuis en het hofje vrijwel overeen. De eindconclusie moet zijn dat men vooral gebruik maakte van het goedkope visaanbod en dat was in deze eeuwen met nadruk zoetwatervis. Daarnaast werd - en waarschijnlijk ter gelegenheid van bijzondere hoogtijdagen - soms wat duurere vis aangeschaft. Eventuele (kleine) verschillen zijn terug te voeren op het verschillende karakter van respectievelijk gasthuis en hofje. In het gasthuis werd voor de zieken en gebrekkigen gekookt, terwijl de bewoners van

29 met dank aan Rik Maliepaard, AAC Universiteit van Amsterdam

het hofje de gelegenheid hadden binnen de hun geboden financiële mogelijkheden individuele keuzes te maken. Zij bereidden bovendien zelf hun maaltijden, waardoor hun meer bereidingswijzen vrijstonden.

Kortom heeft het noodonderzoek van de AWN een belangrijke bijdrage geleverd aan ons inzicht in het reilen en zeilen in de armenzorg in de 16^e/17^e eeuw en die van Leiden in het bijzonder.

ARCHAEO-ZOO

B. Beerenhout, drs ichthyo-archeologie
 Amsterdam, april 2009
 herziene versie 2016

Geraadpleegde literatuur

- Beerenhout, B. 2009 *Onderzoek aan visresten van de Aalmarkt, gem. Leiden; vis, visconsumptie en vishandel van de 12^e t/m 16^e eeuw*; Rapport Archaeo-Zoo t.b.v. Archeol. Dienst Leiden
- Egmond, F. 1997 *Een bekende Scheveninger Adriaen Coenen en zijn Visboek van 1578*, Den Haag
- Giepmans, S.E 2004 Het strandgezicht in de 17^e eeuw, een inleiding; in: S.E. Giepmans, A. Kos & R. van 't Zelfde: *Hollandse stranden in de Gouden Eeuw*, Katwijk. pp. 9-62
- Houtte, J.A. van 1979 *Economische geschiedenis van de Lage Landen 800-1800*; Haarlem
- Jappe Alberts, W., H.P.H. Jansen & J.F. Niermeyer 1977 *Welvaart in wording; sociaal-economische geschiedenis van Nederland van de vroegste tijden tot het einde van de Middeleeuwen*; Den Haag
- Knorr, G. 1974 *Atlas zur Anatomie und Morphologie des Nutzfische; Kabeljau (Gadus morhua L.)*, Hamburg/Berlin
- Knorr, G. 1975 *Atlas zur Anatomie und Morphologie des Nutzfische; Schellfisch (Melanogrammus aeglefinus L.)*, Hamburg/Berlin
- Leermakers, I. & W. Donkersloot 2007 *Wonen om Gods wille in Leidse hofjes*, Leiden
- Nijssen, H. & S.J. de Groot 1987: *De vissen van Nederland*, Utrecht.
- Ypma, Y.N. 1962 *Geschiedenis van de Zuiderzeevervisserij*, Amsterdam (thesis)

